

10

СРПСКИ НАРОД У XIX ВЕКУ

Уредник: СТ. СТАНОЈЕВИЋ

10

Уређивачки одбор:

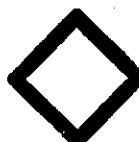
ЈОВАН ЈОВАНОВИЋ, СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ

НИКОЛА СТОЈАНОВИЋ

ЈОВАН М. ЈОВАНОВИЋ

**БОРБА ЗА НАРОДНО
УЈЕДИЊЕЊЕ**

1903—1908

**ИЗДАВАЧНО И КЊИЖАРСКО ПРЕДУЗЕЋЕ
ГЕЦА КОН А. Д. — БЕОГРАД**

СРПСКИ НАРОД У XIX ВЕКУ

СРПСКИ НАРОД У XIX ВЕКУ

УРЕДНИК :
СТ. СТАНОЈЕВИЋ

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР :
**ЈОВАН ЈОВАНОВИЋ, СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ,
НИКОЛА СТОЈАНОВИЋ**

КЊИГА ДЕСЕТ
**БОРБА ЗА НАРОДНО УЈЕДИЊЕЊЕ
ОД 1903 ДО 1908 ГОДИНЕ**

ИЗДАВАЧКО И КЊИЖАРСКО ПРЕДУЗЕЋЕ
ГЕЦА КОН А. Д. – БЕОГРАД

ЈОВАН М. ЈОВАНОВИЋ

**БОРБА ЗА НАРОДНО
УЈЕДИЊЕЊЕ
1903—1908**

**ИЗДАВАЧКО И КЊИЖАРСКО ПРЕДУЗЕЋЕ
ГЕЦА КОН А. Д. — БЕОГРАД**

ШТАМПАРИЈА ДРАГ. ГРЕГОРИЋА
БЕОГРАД, Страхињска Бане улица 75

И СРБИЈА И ТУРСКА

Реформна акција у Турској 1903-1908

Увод

При крају XIX века пред Европу је постављено Маћедонско питање: један сигуран начин да се оно реши и тиме одгodi отварање целога Источнога питања, био је да Турска сама својевољно изврши потребне реформе у својим европским покрајинама. Стварним реформама у управи Турска је могла још дugo да продолжи своју владу у Маћедонији и да задржи распадање и деобу. За балканске слободне државе Маћедонско питање је постајало тек сада предмет за сукобе; место да их окупи, да их постави у улогу првог, правога и јединога заступника њихових сународника у решавању његовом, оно их раздваја. Маћедонско питање је сложило два стара супарника на Балкану, Русију и Аустро-Угарску, а Бугарска је желела да реформну акцију употреби као средство за пропаганду за своје одвојене националне циљеве. Једино заједничка акција Бугарске, Србије и Црне Горе могла је довести до олакшања злога стања у Маћедонији, и до припреме за одвајање од Турске, којој је историским развојем догађаја суђено било да нестане као завојевачка држава са Балканом. Бугарска дипломатија одбијала је сваку сарадњу са Србијом у овој ствари, иако се једино тако могла добити водећа улога у решавању реформама. Она је сматрала да би тиме признала да у Маћедонији има Срба и одрекла искључиво бугарско обележје Маћедоније. Овакво држање давало је утисак да је њој више свега стало до реформама. Она је покушавала да револуционарну акцију „Маћедонске внутрене рево-

луционарне организације“, (М.В.Р.О.), која је тада била јако развијена у Мађедонији, опет договорно са Турском, ову обустави у замену за неке нове повластице Бугарској егзархији. Она се враћала на туркофилску политику Ст. Стамбулова. Ово експлоатисање мађедонског револуционарног покрета ради циљева чисто бугарске пропаганде, подржавање и напуштање, погодило је баш саму Бугарску код словенскога становништва, код егзархиста у Мађедонији. Акција Бугарске 1903 у Цариграду била је судбоносна за Бугарску. Она је пожурилу несложну Европу да реформе припреми, она је потстакла активност Аустро-Угарске, она је појачала неповерење балканских држава према Бугарској, она је подбola четничку акцију и узајамно народносно истребљивање у Мађедонији, она је изазвала арнаутску акцију и зулуме у Старој Србији.

Србија је била обазрива у питању рефорама. Реформна акција која је била вођена од 1870 до 1878 за побољшање прилика у Босни и Херцеговини, у Старој Србији, свршила се несрећно по Србе уопште. Берлински уговор је дао у руке Аустро-Угарској Босну, Хеџеговину и стару Рашку (Новопазарски Санџак). Српска дипломатија из овог сматрала је да је чвор за решење балканскога питања у Старој Србији, где је стање хришћанскога становништва било најгоре; у Старој Србији је владала пуна анахија. Сем тога, Аустро-Угарска, правећи ужи споразум са Русијом за реформисање управе Европске Турске, настојавала је да Стару Србију искључи из реформног програма, а да цео скопљански округ од Урошевца до Криве Паланке и Радовишта стави под контролу аустријских агената (официра реформне жандармерије). Берлински уговор (чл. 23 и 26) давао је могућност Аустро-Угарској да прошири окупацију чак до и „иза Косовске Митровице“ у правцу Скопља. И кад је могла успети да добије право окупације над Босном и Херцеговином, могла је у каквој другој сличној и згодној прилици сићи у Повардарје. За успех Србија је морала најпре бити колико толико сигурна да дипломатска акција за реформе у Европској Турској неће испasti на њену штету.

па тек онда прихватити такву акцију. Србија је од 1896 припремала нешто у погледу реформама у Старој Србији; Срби њени сународници су излазили пред реформне комисије, створене после цариградских поколја хришћана 1894—1896, жалбама и захтевима за поправку управе. Ове захтеве су 1902, пре устанка спреманога из Бугарске у Маједонији, још јаче истицали тражећи широке политичке реформе. Србија је на ово имала право, јер је насиљно истребљавање Срба на Косову постало права опасност, нарочито за њену будућност.

Србија и реформе у Турској

Србија је дипломатским путем радила непрекидно да се учини крај арнаутским зулумима у Старој Србији. Њени захтеви су: спречити систематско истребљавање Срба, које би се отклонило применом закона и вршењем дужности од стране власти, које су дотле биле равнодушне. Србија је настојавала да се у Старој Србији отклоне узроци за анархију, од које је највећма страдало српско становништво, али и ауторитет власти. Узроци оваквоме стању у Старој Србији (косовски и скадарски вилајет), били су: а) рђава управа и још гора власт, б) лабаво или никакво вршење турских законова, в) повлађивање Арнаутима, које је нарочито помагао Султан. Прва два узрока била су опште природе, турски закони и администрација су били свуда подједнако рђави; онај трећи био је само у западој области Европске Турске, onde где су Срби и Арнаути били измешани. Узроке је знао сваки, лек је био лак, али су Турци били потпуно, намерно неспособни да изведу ма какве реформе добре воље, а у овој области ово је била и њихова политика. Српска дипломатија, помогнута од Русије, тражила је озбиљне мере од Порте да се, у интересу добрих односа са Србијом, у интересу саме Турске и њених поданика хришћана: а) обезбеди у Старој Србији правилна и праведна примена постојећих закона, и б) побољша стање сходним реформама.

ма. У ноти која је предата у септембру 1902 Турској, предлагане су ове мере које би требало да она предузме: а) разоружање Арнаута или допуштење да и хришћани носе оружје за одбрану од неизазванога нападача; б) уклањање и кажњавање претставника власти који су били јатаци зулумџара; в) појачавање војничких гарнизона у главним местима, са правичним и енергичним командантима. Србија је, том приликом, нарочито тражила и увођење административно-судских и аграрно-финансиских реформама. Она је нарочито полагала на веће учешће хришћана у локалној управи, па и у судској, финансијској и аграрној. Србија је, позивајући се на Халепску конвенцију и Берлински уговор тражила „да се учешће хришћана у свима самоуправним одборима (меџлисима) обезбеди сразмерно броју становништва, или бар да се бројно изједначе са муслиманима, да се на општине пренесе право прикупљања порезе, да се преуреди жандармерија и польска полиција, да се хришћани уврсте у ред чиновника, да се у пописне књиге унесе и српска народност, да се установи Европска контролна комисија“. Дипломатска акција Србије у Цариграду, помагана на Порти од Русије, која је ишла са формулом: „очуваги тадање политичко и територијално стање допуњено реформама“, била је прихваћена и од Енглеске и Француске. — Француска је разрадивши га спремала чак и свој план за реформе у Европској Турској. После овога дошло је путовање графа Ламсдорфа, рускога министра спољних послова, у Београд и у Софију, и у Беч.

Европа и реформе

Европска дипломатија је у Цариграду стајала према томе проблему реформама овако: Енглеска је искрено желела да се, уопште, у Турској заведу озбиљне судске, административне и финансиске реформе. У реформама она је гледала јемство за мир у Европи, а у исто време и одлагање ликвидације Источнога питања. Рад Немачке у Цариграду да освоји пресудни утицај

на одлуке султанове у спољној и унутарњој политици отоманске царевине, појачао је ову тежњу лондонских кабинета. Француска дипломатија, која је имала да чува своје политичке, привредне, финансиске интересе у отоманској царевини, заједно са Енглеском искрено је желела реформисање Турске. Бранећи своје гледиште француска је формулисала: „maintenir le Status quo politique et territorial amélioré par les réformes“. Њена дипломатија је израдила 1902 план за сузбијање корупције међу чиновницима и за правилније финансирање вилајетским приходима. Руска дипломатија је чинила и сама озбиљне кораке у Цариграду „да се хришћанима у Старој Србији и у Маједонији осигурају општа човечанска права, лична и имовна безбедност“. Русија је мислила да тиме треба почети пре сваке аутономије, и на томе сложити Србију и Бугарску. У томе правцу је радила у Београду и у Софији. Влада Србије није могла одбити ово руско настојавање, иако је могла имати баш као и Бугарска, друго мишљење о крајњим циљевима у погледу Маједоније. Београд и Софија морали су подједнако желети спасавање хришћана од истребљења, али су на реформе гледали свако са свога стајалишта.

Немачка дипломатија је гледала на реформни програм друкчије. За њу све је у речи „реформа“, а она за њу не значи ништа. „Реформе траже, истина, и револуционари и консервативци у Маједонији, у балканским државама, али раја не жели да се бије са Турцима, нити хоће слободу и неку равноправност. За зло стање у Турској криви су колико господари толико и поданици хришћани. Хришћани вичу кад им Аrnauti, Курди или Турци нешто учине, али Турци ћуте кад хришћанска раја њима зла почини. Нису хришћани незадовољни због рђаве управе Турака, него њих испред себе истављају незадовољници споља. Реформе не тражи раја, него борба народности за господарство; хришћани се боре за своју расу и за победу своје народности над другима. Грци, Бугари, Срби, у Маједонији туку се између себе о превласт, а реформе су последња брига. Цела ова повика и метеж у Маједонији има једну опа-

сност а то је да муслиманима не прекини и почну опет покоље, сад по Маћедонији. Реформе или комите за Турке значе исто: тежња хришћана за гospодарством у Турској. Султан зна шта ради кад се противи реформама, траженим споља; реформе неће примирити ни побољшати стање и положај, јер то неће ни Бугарска ни Србија ни Грчка. Кад би Султан баш и направио од Маћедоније савршену администрацију у аутономној области, не би било мира ни у њој ни на Балкану. Маћедонији нису потребне реформе, него треба војничким путем угушити револуционарни покрет.“ Немачка није узела сувише озбиљно намере Русије и Аустро-Угарске у питању реформне акције. Она је рачунала да би намера једне или друге да озбиљно затраже реформе од Абдул Хамида, одвела сигурно рату на Балкану, а ове две државе, нарочито Русија, нису још желеле тада већих заплета на Балкану. „Немачка ће чинити све да ове бесмислене реформне планове отклони“, записивао је крајем октобра 1902 кајзер Вилхелм, на дипломатским извештајима из Цариграда о аустро-угарско-руској акцији.

Италија и Србија уочи реформама

Основа балканске спољне политике краљевине Италије у часу аустро-угарске почетне акције за реформе у Европској Турској била је ова: Никада не допустити да се било аустро-угарски утицај било аустро-угарска власт шири дуж Јадранског Мора. Најбоље и најсигурније средство да се то постигне било би: да се у Арбанији што јаче утврди утицај Италије. То ће рећи да се Арбанија и арбанаска обала ставе под јемство Сила, у чисту сферу италијанскога утицаја. 1900 године Италија је с Аустро-Угарском била закључила један споразум, који је био сличан ономе аустро-рускоме од 1897, а којим се неутралисало посебно деловање сваке од њих две у томе делу Европске Турске. Од тога до-ба настало је веће интересовање Италије за Арбанасе; о њима се пишу књиге, брошуре, чланци по новинама. У тим стварима писци, под утицајем владе, гледају да

научним методама докажу да Арнаути имају права на далеко шире границе и да они етнографски улазе у срце Балканскога Полуострва. Отуда су њени дипломати ставили као подручје Арбанаса не само скадарску област него и јањинску, и добре делове од косовскога и битољскога вилајета — (од Старе Србије и Мађедоније). Пашеног краља Петра, краљ Италије, говорио је да у битољском вилајету „живе компактне масе Арбанаса“. Без обзира на оваква гледања, јачи српски политичари су сматрали да овако живо заузимање Италије претставља један нов и за Србију повољан елеменат за решевање Источнога питања. Оно је знатно отежавало оно решење кога се Србија плашила — противу тога је највише радила — наиме: отежавало је деобу Балканскога Полуострва између Аустро-Угарске и Русије. Место два ортака сада се јављао и трећи. За Србију није било добро што се италијанска политика везивала за Арбанију и желела да свој утицај утврди на основи некаквих арбанашких народних интереса. Јер у ово доба Арбанија није претстављала једну народност која има погодаба да живи самосталним државним животом. Арбанаси нису имали заједничких народних и државних традиција, нити каквих заједничких стремљења, нити какве народне солидраности. Али тадања Италија није била у заблуди да се од Арбаније може створити национална држава, нити је опет сматрала да она њу може узети под своју власт и тиме се учврстити на Балканскоме Полуострву, као некада римска царевина. Зато се у Београду рачунало да ће интерес Италије бити, кад већ напусти оне поставке или о самосталној држави Арбанији или о узимању под власт арбанаске територије, „усредсредити сваку политичку акцију на то да обезбеди државни опстанак онеме за државни живот способноме балканскоме народу који је и у прошлости бивао посредник између италијанских држава и градова с једне и европскога Истока с друге стране, — а то је српски народ“. Италија није имала интереса да се Бугарска осили на рачун других, и није желела да њен славољубиви кнез доведе своју земљу под утицај аустро-угарске политике.

Србија је тада морала да се обраћа свуда, тражећи потпоре која би спречила тежње Бугара за превласт на Балканскоме полуострву. Саветници Круне, иако је последњи Обреновић водио сам спољну политику, скрећали су му пажњу на споразум са Румунијом у погледу Мађедонског питања. Румунија, истина, по свом географском положају није могла полагати право ни на један део Мађедоније за оно стотинак хиљада Куцовлаха; изгледало би неизбично тражити за њих какву аутономију у средини Мађедоније. Али чињеница што их тамо има, могла би дати Румунији право да се заузима и подупире оне који желе да сузбију претеране захтеве Бугара. У основи такав рад служио би посредно интересима Румуније, којој је било стало до равнотеже снага на Балкану; прејака Бугарска била је опасност за Румунију, која је желела очувати Добруџу, додељену јој у накнаду за оно што се надала добити а није добила, 1878 године, после руско-турскога рата.

Родбинске везе између италијанскога и цетињског двора, и затегнутост односа између Цетиња и Београда, могле су бити сметња оваквој тежњи. Са неком зебњом се мислило да ће Италија кнезу Николи пустити на вољу у погледу његових стремљења на Балкану. Међутим, италијански државници нису тада узимали озбиљно у обзир кнежеву политику. Сам италијански краљ старао се да родбинске везе са Цетињем остану изнад утицаја на италијанску политику. Краљ Виктор је онемогућио и стално настањивање једнога од својих шурака и отварање црногорског посланства у Риму, и мешање тазбине у италијанску политику. У Риму се сматрало да се углавном балканска питања не могу решавати без Србије, уверени да ће Србија помагати Италију у њеном настојавању за ширење њеног утицаја на Балкану.

Тежње, Бугара, Грка, Срба

Мађедонско питање могло би се, у најбољем случају, решити повољно по бааканске народе да су се

они између себе могли сложити и погодити. Сви су изгледи тада били да до тога неће доћи, па ипак балкански политичари су тражили решење Маједонскога питања. Постојале су три могућности споразума: међусобна деоба сфера утицаја, аутономија, решење насиљним путем. Већина је била за најгоре решење, за деобу сфера утицаја, после које би дошло, у згодном часу, присаједињење одређене сфере самосталној народној области. Аутономија се сматрала више као средство за пропаганду од стране Бугарске, а у крајњем случају као решење по невољи. Сама идеја о аутономији показивала је суштину Маједонскога питања, потврђивала тезу о томе да национално Маједонија није једна целина. Оно треће решење, насиљним путем, ратом, није било озбиљно у намерама балканских државника. То решење је тек 1912 и под другим приликама узето као једино, као најбоље иако прилично алеаторно.

У тај мах Србија није била за поделу Маједоније. Србија је имала једну јаку странку, радикалну, која је правила покушаје да се споразуме поглавито са Бугарском. Покушавани споразуми, било са Грчком, било са Бугарском, прављени су на основи деобе сфера културнога утицаја у Маједонији. Под владом Ђ. С Симића, 1897 године, такав један покушај направљен је са Бугарском. Овај споразум је напуштен с обе стране. Српска влада је напустила идеју деобе сфера и зато што владе Бугарске нису биле искрене, и зато што је за њу Маједонија била национално недељива, те српска влада није смела место начела народности прихватити деобу сфера као државни разлог. Да је тако радила она би оправдавала окупацију Босне и Херцеговине и већ припремано даље надирање Аустро-Угарске на југ. Што се тиче Србије, неколицина њених утицајних тадањих политичара нису били противни да Маједонија образује нову словенску државу, која би имала према Србији и Бугарског подједнако независан положај. Таква Маједонија могла је постати споном између Србије и Бугарске, изазвати потребу федералне организације, у коју би ушли и Србија и Бугарска и Маједонија као чланови федерације. Србија се само пи-

тала може ли и хоће ли Мађедонија да буде таква према Србији и Бугарској, тј. самостална област. Србија је била примила принцип националне недељивости, али није била сигурна да се тамошњи становници осећају међусобно као једно. Мађедонија географски није била једна целина, она је пре била административни појам, па се онда могло догодити да становништво, кад буде имало аутономну област, крене једно за Бугарску, друго за Србију, треће за Грчку, а неко и за Арбанију. Србија би, према томе, примила аутономију Мађедоније, али под условом: а) да се у пуној мери изједначе и права разних народности у Мађедонији и права пропаганде Србије, Бугарске и Грчке; б) да се утврди, у исто време, за случај да се покаже да Мађедонија не може као самостална опстати, — на што има право Србија, који се део Мађедоније има придржити Србији. Србија је и овога пута мислила да се иде етапно; она је предлагала Бугарској заједничку акцију на увођењу рефорама у Мађедонији; та би акција, можда, у поступноме развоју довела до аутономије Мађедоније. Бугарска није примала ове сугестије из Београда; она је мислила да у Мађедонији насиљен изазове решење Мађедонског питања. Аустро-Угарска и Русија су, опет, у Мирцштегу 1903 спремали један реформни план за Мађедонију. Овај реформни план садржавао је одредбе о преуређењу жандармерије са страним официрима, о прегруписавању административних јединица по начелу народности, о преустројењу административних и судских власти са локалним самоуправама, о обнављању и о накнади опустошених крајева и о распуштању резервиста, добровољаца, башбозука, о контроли коју ће вршити цивилни агенти Русије и Аустро-Угарске.

Србија је примила ову реформну акцију као по-новни покушај да се побољша стање становништва у Мађедонији и Старој Србији. Мере које су у плану биле предвиђене, сматране су као недовољне; Србија је нарочито подвлачила потребу да се њихово примењивање стави под контролу једнога гувернера хришћанина и претставника европских сила, а не само под контролу Аустро-Угарске и Русије. Србија је сматрала

погрешком то што Бугарска, Грчка и Србија нису имале удела у примени овога реформнога плана; она је мислила да је то њихово право и најздравије јемство да се реформни план не изигра. Србија је страховала од прикривених тежњи Аустро-Угарске да прошири свој утицај даље од Косовске Митровице. Бугарски покушај устанка Турци су 1903 угущили у крви несрећнога хришћанскога становништва у Маједонији. После тога неуспешнога устанка Бугари су похитали да променом владе и преговорима са Турцима изгладе несрећну погрешку Илинданскога устанка. Споразум је између њих постигнут, али се није дошло до каквог озбиљнијег измирења. Бугарска је предузела други пут да у Маједонији учврсти свој положај: терористичком акцијом.

Стање уочи реформне акције

У времену кад се почело са реформном акцијом, прилике у реформној области биле су уопште врло неповољне.

Верска национална борба је била јача него раније. Васељенска патријаршија улазила је све дубље у борбу противу своје пастве; са Србима се још парбила око цркве у Скопљу, а српски живаљ је остављала без заштите како пред властима тако и од бугароманске насртљивости. Куцовласи су због сличног држања према њима спремали самосталну цркву. Бугарска егзархија помоћу комитских чета је одржавала непријатељску борбу противу словенскога становништва-патријаршиста. Турске власти потстицале су ову верску борбу, а нарочито истребљење хришћанскога елемента на подручју реформне области, међусобном борбом гркомана, србомана и бугаромана. Арнаутски зулуми су расли у северо-западном делу Косовског и Скадарског вилајета. По староме Новопазарскоме Санџаку развијала се, опет, пропаганда аустријских агената, иста онаква какву су правили уочи окупације по Босни и Херцеговини. Аустро-угарски конзули, као и њен цивилни агент, били су врло активни, а руски цивилни агент, болешљиви

Демерик, и руски консули по Старој Србији, опет, са пуно поверења у њих, гледали су мирно цео аустро-угарски плански рад по скопљанскоме крају, иако им је са српске стране скретана пажња на те несумњиве знаке антисрпске акције. Аустроугарски цивилни агент, помоћник Хилмиша, Милер фон Рогој, својом умешношћу и способностима, узео је одмах прво место међу извршним органима реформне акције. Аустријски рад у реформној акцији, као неискрено европски, наилазио је на неодобравање код представника Француске, Енглеске и Италије. Де Ђорђис-паша, италијански генерал и командант реформне жандармерије, дошао је одмах у сукоб с аустријским цивилним агентом, због тога што није давао да аустријски реформни жандармериски официри воде политику на подручју реформне области, него је тражио само службу. Де Ђорђис-пашу помагао је у овоме и рад лукавог Абдул Хамида. Суштина италијанског неповрења на терену била је вера Италије да Аустро-Угарска води, јавно, једну неискрену, а тајно, другу и праву политику, којој би крајња сврха била спуштање у вардарску долину као мандатор Европе, баш као и 1878 године у Босну и Херцеговину. Неповрење је било утолико веће што је руски утицај у Турској почeo слабити у корист Аустро-Угарске, а Италијани нису веровали, као ни Србија, да се Турска уопште може реформисати. „Турска се може реформисати само по цену њеног деформисања“, говорило се тада међу дипломатима у Цариграду. Сигурно је да нису много жалили за оваквим почетком, а међу овима била је и Србија — у којој се већ све јаче осећала струја за другу политику према Турској. Озбиљнија реформна акција је била последица маједонског устанка који је Бугарска превремено изазвала у жељи да изазове једнострano решење Маједонског питања. Србија није желела овакву двострану и неискрену реформну акцију, па је своје држање подешавала како би се обелоданиле праве намере Аустро-Угарске; али није одобравала ни акцију оних других који су желели да се балканско питање решава ван европскога конгреса. Србији је ова акција ипак знатно олакшала посао:

„око спасавања њених сународника од искључивости органа Васељенске патријаршије, која је била у служби јелинства, око сузбијања рада егзархијских органа, који су у ово време помоћу комитских чета навалили да побугаре Пореч, Кичево, Дримкол, Дебар и велеску обlast, око мотрења и отклањања рада аустријских агената у Старој Србији; око проширења реформне акције на целу област Старе Србије“. Србија је са много нове снаге предузимала мере да се оснажи што јаче њен утицај у пределима дуж њене границе. Српска влада је, према томе, припремала земљиште да се у даноме случају тражи обновљење Пећке патријаршије и образовање самосталних општина у епархијама где је било српских владика. Србија је, даље, спремала сузбијање, равном мером, на терену и у јавности, рад комитских бугараšких чета које су почеле утамањивати по Старој Србији и Маћедонији све што је противно егзархиским интересима. Србија је, поред тога, више него дотле, обелодањавала цео рад туђих аганата у оним областима Турске које је Аустро-Угарска успела да издвоји из реформне акције и европске контроле. У овоме послу Срби у Турској су помогали ову акцију знатно, својом акцијом на лицу места. Ова њихова акција, о којсј ће бити више говора у другој књизи овог дела, састојала се у организовању одбране на лицу места српских крајева и учестваним и озбиљним претставкама пред Главним инспектором и цивилним агентима.

Реформна акција и српска дипломатија

Србија је све до под јесен 1902 сматрала да је опасно тражити реформе у Ст. Србији и Маћедонији. Овако држање је било одређено страхом да се од реформа не створе аутономије, па да се аутономије не изокрену у свршене чинове по примеру из блиске прошлости — као окупација Босне (1878) и присаједиње Јисточне Румелије (1885). Догађаји у Маћедонији (устанци припремани из Бугарске, Пирински устанак генерала Цончева, који није нашао одзива међу станов-

ницима у Повјарду) имали су чуднога одјека у области где су били настањени Срби са Арнаутима. Њихов и турски гнев, који је требало искалити на другоме, окренут је на ове Србе у косовском вилајету. Они који су били лојални трпели су; Србија их је до овог времена умиривала колико је могла. — И сама против радикалних измена у Европској Турској, Србија је рачунала на неку наклоњеност Турака. Њена дипломатска акција била је поступна и опрезна. Тако ови неуспели устанци и последице њихове почеле су утицати на одлуку да прихвати чл. 23 Берлинског уговора као прагну основу за европску интервенционистичку акцију у корист Срба у Старој Србији. Влада Србије је тада мислила „да се реформе пренесу и на Мађедонију тек пошто се поправи положај Срба у Старој Србији“. Исти чући реформе као једно решење, Србија у ово време није мислила на аутономију као на једно могућно решење Мађедонскога питања, нити је истављала њу као циљ своје акције. Србија се није обележавала као противник аутономије, па је зато могла да обеснажи нападе својих народносних такмаца, који су по народу пре бацивали Србима да раде противу његовог ослобођења. Српска дипломатија је имала упутства и добила је за задатак да се махне досадашњег рада у корист одржања тадањега стања у Европској Турској. Она је сада у својој акцији имала ширу основу. Цариградски посланик је добијао наредбе невише да тражи да се само казне појединачни зулуми и зулумкари у Старој Србији, него да тражи од Порте радикалне мере, да тражи да се уништава клица злом стању. Влада београдска је мислила да би те мере биле двојаке: „једнима би се имало да изведе укроћивање Арбанаса, а другима увођење правног реда наместо данашње анархије“. Прва мера је претпостављала решеност Турске да напусти политику повлађивања Арбанасима. Влада д-р Михаила Вујића је сматрала да би Турска требала да предузме ове мере:

1. или разоружање Арнаута или наоружање хришћана за одбрану од зликоваца. Ова мера је имала свог ослонца у ранијим уредбама за реформе у Турској;
2. појачавање турских гарнизона у свима важнијим центрима

гарнизона, и то војницима из удаљених крајева; 3. смењивање старих и довођење нових бољих чиновника у Стару Србију; 4. увођење административно-судске реформе којом би се обезбедила подједнака и праведна примена закона, јачим учешћем хришћана у управи и у суђењу; 5. увођење аграрне реформе („да се десетина плаћа у новцу“). Нота у којој су садржани ови захтеви, претстављала је српско гледиште на реформе у Европској Турској. Оно није било противно ни интересима самога народа, хришћана, нити је врећало суверенитет султанов, нити је било противно интересима Сила, нити приватним интересима њихових држављана. У овоме гледишту српске владе изведено је француско гледиште: „одржати садање стање и побољшати га реформама“. Све Велике силе су желеле то исто, сем Аустро-Угарске, која је, рекли смо, тајно подржавала анархију у Старој Србији и повлађивала Арнаутима. Српска влада није овај корак чинила сама, него у договору са црногорском владом.

Руска влада имала је из Београда обавештења о српскоме гледишту на питање о реформама у Ст. Србији. Рускоме посланику Чарикову су саопштени и узроци несносноме стању у тим покрајинама, и мере које би требало предузети да се оно поправи. Међу узроцима су наведени „уопште рђава турска управа, заснована на разлици вера и односа између муслимана и хришћана, између победилаца и побеђених; нехат да се правилно и дословно примењују закони који су у важности, а који се не примењују; повлађивање Арнаутима са нарочитим планом, који има везе са личном политиком султана и са политиком према Србима“. Прва два узрока су опште природе, а трећи је специјалан и од њега трпе хришћани, који измешано живе са Арнаутима. С обзиром на двојност тих узрока требало би да су двојаке и мере за поправљање стања хришћана у овим областима.

Једним мерама би се обезбедила равноправна и праведна примена важећих закона, другим мерама би се побољшало реформама тадашње стање. При набрајању тих мера са српске стране су ближе одређене и судско-

административне реформе, које су углавном већ биле раније побројане у Критском статуту, или су биле тражене од стране српских националних такмаца у Мађарској. Те предлагане реформе тражиле су: измену у саставу локалних административних одбора (меџлиса), како би у њему равномерно учествовали хришћани; проширење делокруга општина (прикупљање десетка); преуређење жандармерије, (нарочито пољских чувара, који су се показали у битољском вилајету корисни); учешће хришћана у чиновничким редовима и право хришћана да са властима опште на свом језику; промену пописних књига у који би се уписивали и Срби (Србомилет); европску контролу над извођењем ових реформа. Српски предлог се мало разликовао од француског, који се више тицавао правилнијега прибирања и трошење прихода у покрајинама Европске Турске, као што је тражио и специјалне контроле над извршивањем свих закона у њима. Предлог француски био је ужега обима. Српски план био је одобрен од руског цара и служио је као основа за руску акцију за реформе у Турској.

Аустро-Руске намере

Јавно мњење, не само у балканским државама, него и у Европи, било је у ово време узнемирено. Очекивало се да ће у пролеће 1903 планути устанак у Мађарској и почети оружани отпор против зулумџара у Старој Србији. Европски кабинети су били почели разговарати начелно о реформисању турске управе у Европи. Међу владама било је таквих које су сматрале да је боље макар и силом натурити реформе, него дочекати буне ширих размера и рат на Балкану. Међу овима се истicala Енглеска; а све Силе скупа су некако прећутно сматрале да су Аустро-Угарска и Русија надлежне да се брину о Балкану. И ове две силе су 21. фебруара 1903, а по претходном споразуму, упутиле Турској влади један акт у коме су тражили од Турске: независност Главног инспектората над управом Мађарске.

деније и једног дела Старе Србије (скопљански санџак), са правом употребе војне турске снаге у њима без претходног одобрења из Цариграда; потчињеност валија (гувернера) Главном инспектору реформне области; преуређење опште и польске полиције и жандармерије помоћу европских официра; опроштај политичким кривцима и избеглицама, буџетирање локалних прихода и расхода под контролом Отоманске банке; исплаћивање чиновника, наплаћивање десетка према европском систему. Предложене мере су биле недовољне, али су имале обележје европске контроле над дотадањим радом власти. Руска влада је дала балканским државама у објашњењу обећање да ће се реформе проширити, али и опомену да „Русија неће жртвовати ниједну кап крви својих синова“... ако би се Србија, Бугарска и Црна Гора одлучиле, противно добивеним саветима, да руше тадање стање на Балканском Полуострву револуционарним средствима. Овај програм аустро-руски погађао је Србе, који су очекивали да ће у њега ући као једна тачка и разоружање Арнаута у пределима „отуда Шара и Качаника“. Разоружање Арнаута или слободно оружје Срба у тим крајевима сматрано је у Србији и у Русији као главно средство за држање тадањега поретка на Балкану, противно мишљењу Аустрије. Овај програм морао је бити компромис између Беча и Петрограда, да би акција могла бити заједничка, иако се у аустријском јавном мнењу осећала жеља не само да до реформа не дође, него да се метежи у западној Европској Турској појачавају. Узбуна Арнаута противу реформне акције домаће или туђе није стајала далеко од аустријских јавних или тајних претставника. Очигледно је да се у ово доба желело са те стране — иако то није, можда, желео сам аустро-угарски Министар иностраних послова — да се Аустро-Угарској повери мандат за умирење Старе Србије.

Цариградски султан је примио, после уобичајенога нећкања, обавезу да изведе реформни план двеју сила. А извршиоци за умирење у Маједонији и за стишавање Арбанаса у Старој Србији, радили су прво несметано што су хтели. Хришћанско се становништво није меша-

ло у њихове послове. А њихов је рад био сведен на то да се изиграју Силе и да се фанатизују мусимани против хришћана. За неколико месеци стање се погоршало, по Мађедонији су почеле крстарити чете устаника и праскати бомбе по већим градовима, а по Старој Србији су се поново јављали зулуми. Ово је дало повода Турцима да обуставе и оно мало рада на преуређењу унутрашње управе и да јачим војничким мерама угуше свака револуционарна расположења. Резултати ове турске акције показују се у сукобима између војске и комитских чета; ове сукобе углавноме су плаћала мађедонска села и околина у којима су се сукоби до гајали; о јесени 1903 покољи који су изазвани у Мађедонији и у ужој Старој Србији имали су свој епilog у убиству руског конзула у Битољу, Ростковскога. Жртва умиривања Арбанаса у Старој Србији био је руски конзул у Митровици Шчербина, жртва реформне акције у вилајетима битољском и солунском, и у сандуку скопљанском, био је Ростковски; обе жртве су пале од руке турских војника и то у средиштима војних и цивилних власти, и ничим неизазване. Гласови о злом стању сеоског становништва у овим областима, од којега је већи део жена, деце и стараца био по збеговима на планинама, повећавање избеглица по околним земљама, изазивали су повољна расположења за устанке и за буну на „нове дахије“. У Бугарској и у Србији се нарочито расправљају ова питања и јавно и службено; обе државе налазе да се ово даље не може мирно гледати и трпети. — У Народној скупштини се осећало да је влада Србије имала одobreње што ради на измени мисли о овоме са софиским кабинетом. У својој адреси Народна скупштина, наглашавала је и жељу да се без претходног споразума са Бугарском не ради ништа. Без претходног споразума између Србије и Бугарске није могло бити користи за хришћане у Мађедонији и у Старој Србији. Српско-бугарски споразум, утврђен на начелу: Балкан балканским народима, могао је бити доста чврсто јемство за акцију великих сила у корист хришћана у Турској. Кораци српске владе у Софији нису одмах наишли на добар

пријем; шеф бугарске владе, генерал Рачо Петров, претпостављао је споразумевање са Турском споразумној акцији са Србијом. Он је мислио да би на тај начин лакше обезбедио Мађедонскоме питању бугарски карактер. Како је мислио тако је и урадио; па је насупрот савету Сила помагао још јачу четничку акцију у Мађедонији, а у Цариграду се непосредно споразумевао са Турцима и ометао реформну акцију Сила.

Нови режим у Србији и реформе

Променом на престолу у Србији почиње нова, јача акција у погледу ове две области. Званично су се још од јула 1903 вршили претходни послови за акцију: конференцијама стручњака, расправљањем у јавности, пречишћавањем дипломатског чиновништва у Турској, испитивањем расположења у Софији за споразумни рад у западном делу Европске Турске, итд. Осећало се при овим припремним пословима да и интелигенција и шири слојеви народа и више знају и више осећају за судбину својих сународника у Турској него што се мислило. Интересовање су изазвали насиља и устанци, до те мере, да су се из Србије, кришом од њене владе, пребацивали у Турску четници. Преокрет је био и у томе што је српска влада упутила своје претставнике у Турску да препоруче нашим људима да не чине никакве сметње устаницима, да се држе у „симпатичној резерви“. Овакво држање и раздавање српске помоћи на лицу места у пострадалим крајевима у Мађедонији и у Старој Србији од стране „Кола српских сестара“ и „Друштва за прикупљање помоћи“, имало је повољнога утицаја на расположење тамошњег становништва у корист Србије.

Нови режим у Србији је овако обележио своју спољну политику: а) водити озбиљно рачуна о аустро-руском споразуму и према њему подешавати своје држање; одржавати коректне односе са Аустро-Угарском због економских интереса, а са Русијом бити у пуној сагласности за обезбеђење наших националних интереса.

са у Турској, којима је била претила опасност од рада Аустро-Угарске и Бугарске; б) примити аустро-руски реформни програм као нови покушај, као основу за добар почетак боље управе, али стално уверавати Силе да се без европске хришћанске контроле реформе не могу извести; в) помагати наше суграђанике под Турцима, не ометати извођење реформама, одупирати се једностраним решењу Маједонског питања било у корист Бугара било у корист окупације од стране Аустро-Угарске; г) припремати споразум са Бугарима, као неизоставну погодбу за стварну поправку стања за хришћане у Европској Турској и за обезбеђење словенских интереса на Балкану; д) ступити у везу са оним маједонским револуционарима који су се показивали што независнији од бугарских влада; е) продужити политику наслеђања на Русију која је стајала неопозивно у балканској политици на начелу одржавања тадашњега стања у Турској — али бити стално и за побољшање тога стања помоћу реформама. Ово гледиште прве уставно-парламентарне владе у Србији после проглашења Петра Карађорђевића за краља, биће главна линија српске националне политике до балканских ратова.

Бугарска је, после неуспешног покушаја с устанком у Маједонији, крајем септембра 1903, молбом тражила сд Сила и да Турску спречи да прикупља војску на граници и да повуче војску из маједонских вилајета. Неколико дана доцније руска влада је једним службеним саопштењем осудила и вође маједонске револуције и бугарску владу што су варљивим надама навукли зло на хришћане у Турској, „којима ће се моћи озбиљно помоћи само ако се спречи прелазак чета из Бугарске у Турску“. Руска влада, осудивши револуционарну акцију комитета и службене Бугарске, објавила је, у исто време, да цео њихов рад не мења ниуколико гледиште европских Сила на програм реформне акције од фебруара 1903 године, — па зато „ни Турска ни Бугарска не могу рачунати на потпору ма које од Сила“ да реформну акцију спрече.

Мирцштегски реформни план

Аустро-Угарска је у ово време имала овакво гледиште на балканску политику: а) не допустити стварање велике српске државе; б) не допустити улазак Русије у Цариград; в) пре ратовати него допустити то или стварање једне велике државе између Дунава и Јадранског Мора; зато: г) очувати Турску до крајњих граница могућности, а кад то буде немогућно, онда д) створити што већу Грчку, Румунију и Бугарску, слободну Арбанију и што мању Србију и Црну Гору. Са таквим намерама ступила је Аустро-Угарска у разговоре са Русијом и састављен је 2 октобра 1903 план за реформну акцију на састанку царева аустријског и рускога у Мирцштегу у Аустрији. Крајем месеца октобра већ је била предата турском владиnota у којој се захтевају ове реформе: а) уз Главног инспектора реформних области установити два цивилна агента, од којих ће бити један руски, други аустријски, и који ће бити саветодавни орган Хилми-паše, главног инспектора, а стварно бити и европска контрола над извођењем реформног плана до најмањих ситница; б) преустројство жандармерије поверити једном страном генералу са штабом од војних изасланика- официра Великих сила, реформну област поделити на округе, у којима ће ови са потребним бројем страних официра и подофицира радити као организатори, инструктори и надзорна власт; в) приступити изменама у територијалном разграничењу административних јединица тако како би се правилније груписале различне народности, — то уредити чим се поврати ред на подручју реформне области; г) једновремено преуређивати управне и судске власти како би могли учествовати у њима и хришћани с истих подручја; преуређивање вршити у духу локалних аутономија; д) установити у главним градовима овога подручја мешовите анкетне комисије с једнаким бројем гласова хришћана и муслмана, а са задатком да, под контролом конзула Русије и Аустро-Угарске, испитују политичке и друге кривице учињене за време прошлих немира; е) захтевати одмах од турске вла-

де једну нарочиту суму новаца за накнаду штете, коју је редовна и нередовна турска војска починила, за време немира, грађанима са подручја реформне акције; а распоређивање ових сума за рачун отштете имале би вршити нарочите мешовите комисије опет под старањем конзула Русије и Аустро-Угарске; ђ) ослободити плаћања свих пореза и приреза за једну годину дана сва хришћанска села која су попалиле нередовне турске трупе; ж) распустити неизоставно резервисте I позива и нередовне турске чете, који су, нарочито Арнаути, највише зла починили; з) обавезати владу да све мере, предвиђене у фебруарској ноти, изврши без одлагања. Турска је, после многога одувлачења, дала одговор на овај реформни план тек крајем јануара 1904. Она је примила два цивилна агента као помоћнике Главноме инспектору за подручје вилајета косовског, солунског и битољскога, али је задржала себи право наређивања и ограничила рок мандата на две године и цивилних агената и њихових помоћника. Примила је и поставила је италијанског генерала де Ђорђиса за шефа реформне жандармерије, и узела у службу неколико белгиских, норвешких и шведских официра за преуређење жандармерије. И њихов рад имао је бити ограничен. Пристала је да „пошто се земља сасвим умири, проучи оне измене које би се показале потребне у реорганизовању територијалних јединица.....“. Пристала је да препоручи Главноме инспектору да прима у службу све турске квалификоване поданике без разлике на веру и језик. Пристала је да „путем општега опроштаја поврати у милост султанову“ све учеснике и емигранте, изузевши оне који су вршили атентате по градовима експлозивима. — У погледу накнаде штете пострадалима од немира Султан је већ урадио што је мислио да треба преко Главнога инспектора и за попаљена села и порушене куће и за бегунце. — И ова мера је била удешавана тако како би се претставници Сила што мање мешали у ствар, и како би се заштитило и муслиманско становништво. — И за остале предлоге о новим реформама, о распуштању нередовних трупа, итд., дала је Турска обећања да ће их извршити. Уз одговор ца-

риградске владе, посланицима Аустро-Угарске и Русије додат је и један услов: успех реформне акције је могућан „ако се предузму најподесније мере да се Бугарска примора“ да се саобрази „погледима и мирољубивим намерама султана, и царева Русије и Аустро-Угарске“.

У међувремену од октобра 1903 до 23 јануара 1904, српска влада је, крајем новембра 1903, обавестила своје представнике на страни да сматра како овим споразумом није раширен положај, ни Сила, ни балканских држава, нити да ће Турска озбиљно помоћи да се реформе, и овакве какве су, изведу. Турска је знала да се Силе европске неће никада сложити да је принуде на примену реформног плана. Српска влада, ипак, сматрала је да — кад и остале Силе сматрају реформни план као један чин од значаја — мора и она подешавати своје држање. Не могући још наћи основу за споразум са Бугарском и са Црном Гором о заједничкоме држању према реформном плану Аустро-Угарске и Русије, српска влада је, ослањајући се искрено на Русију, гледала да обезбеди српске националне интересе у Старој Србији и Маћедонији противу сваке евентуалности, нарочито да их заштити од Аустро-Угарске. Бугарска је у овом часу рачунала на помоћ Тројног савеза, и на тајне смерове Аустро-Угарске у погледу Арбаније и Старе Србије. Србија је примила, као и остале заинтересоване државе, аустро-руски план, као основу за поновни покушај преуређења целокупне управе у областима ограниченим на три европска вилајета. Србији је у овоме часу био потребан мир, али је и поред свега водила бригу о своме опстанку, који не би био једино онда угрожен кад би се широким и правим реформама побољшао положај у Старој Србији и Маћедонији, „и на тај се начин искључила могућност било за једнострano решење Маћедонскога питања у смислу бугарских националистичких тежњи, било за проширење окупације у смислу жеља, којима је бечко-пештанска штампа давала врло често израза на недвосмислен начин“. У Србији су се истицале у овоме часу као њене унутрашње потребе првог реда: срећивање унутрашњих

прилика после „29 маја“, уређивање финасија и допуна војничке спреме. Србијин је интерес био да се, колико толико, поправи стање у областима реформне акције, како би се спречио нови устанички покрет, који би дао повод и оправдао акцију Аустро-Угарске, у којој су војници већ отимали маха својим предлозима о „спуштању ка Солуну“. — Руководећи се тим начелима, српска влада је, крајем јануара 1904, упутила своје конзуле у Турској да саобразе своје држање и рад с овим мислима и са потребом да словенско становништво у њима гледа претставнике и заштитнике својих интереса. Србија није желела да губи, него је желела да јача расположење становништва за себе, али да, водећи рачуна о њима, води у првом реду рачуна о томе да реформна акција користи народу. Конзули су стварно требали да буду тумачи расположења словенскога живља, и донекле вођи акције цивилних агената, руског агента Демерика и аустро-угарскога Милера, и реформних жандармериских официра. Посао овај није могао бити лак, а нарочито онде где су аустријски интереси били у питању (скопљанска област); аустријски претставници на подручју реформне акције били су далеко умешнији од руских и на штету ових су појачавали из дана у дан свој положај. Аустријски претставници, на самоме почетку, истакли су своје интересовање за све што није било наклоњено Србима. Главни инспектор три вилајета, Хилми-паша, опет, са доста вештине, помагао је да се што јаче заваде народности у Европској Турској и једна другу истребљују. Руски цивилан агент био је пун добре воље и неке, уосталом објашњиве, коректности према своме аустро-угарскоме другу; Демерик је готово био зависан од Милера у раду. Руски конзули у Скопљу и Битољу имали су наредбе да се не смеју кретати по својим подручјима без аустро-угарских козула, да не смеју одбити њихову сарадњу каква год она била и кад год је затраже. Енглеска, Италија и Француска су се залагале искрено да се стварно побољша стање хришћана у њиховим секторима.

Смисао аустро-руског споразума

У Мирцштегу састављени аустро-руски план могао је имати ове крајње циљеве: или узајамно неутрализовање територијалних планова, или поделу најпре сфере утицаја, па после деобу балканских земаља. Дакле: или колико толико осигурање, извесним границама, самосталности балканских народа, или колико толико утврђивање граница њихових завојевања на Балкану; другим речима аустро-руски споразум од октобра 1903 значио би: Бугарска Русији, Србија Аустро-Угарској. Мало је државника Србије који су сматрали да се овим новим и последњим аустро-руским програмом ишло на деобу Балкана. Мало је било вероватно, ако не и немогућно, да је то био његов смер. За Аустро-Угарску, у којој су јачале словенске народности, била је опасност да нових пет милиона Словена уђу у њено подручје, и да добије уз то Русију као суседа на Балкану. Аустро-Угарска је радије гледала да распостире своју власт на Балкану дуж Јадранскога Мора и пут Солуна, али тако да паралелно са њом не силази и Русија на Бело Море преко Балкана. Сан бечких дипломата био је да се догађаји тако развијају како би Аустрија преко Арбаније, Старе Србије и Мађедоније стигла до Солуна, а да, као тампон државе између ње и Русије, остану Велика Бугарска (појачана вилајетима једренским и источном Мађедонијом), и Румунија, а Србија, у тадањим границама, да остане искључиво њено трговачко подручје. Овај идеал Аустро-Угарске одговарао би и интересима Немачке и Велике Британије; о Италији Аустрија није водила рачуна. Доста је, с друге стране, изгледало вероватно да је за руску дипломатију било најбоље да се очувају све балканске државице као тампон државе према германском притиску са Севера, а да стоје под њеним утицајем. Русији су били потребни Цариград и Дарданели, али није јој било на одмет ни њихово zaleђе, подручје између Тимока, Струме, Белога Мора, Дунава и Црног Мора. Оваква политика Русије могла је имати потпору Француске, Енглеске и Италије (уз накнаду Италији у Три-

полису). Како је Италија уговором о тројном савезу била аустријски партнери на Балкану, то је изгледало, у Београду, да се аустро-руским планом није мислило на деобу Балкана између Русије и Аустро-Угарске.

На Балкану је једва било места за њих двоје, а за трећега никако. Нико није веровао да би Аустро-Угарска пристала да се Италија намести на арбанској обали и земљишту, а она да буде притешњена између Русије и Италије. Према томе, смисао споразума Мирцштегскога је био да се ове три државе узајамно неутралишу, да се, дакле, продужи самостални живот балканских народима. То је одговарало интересима свих европских сила.

За Србију најважнија тачка у аустро-руском споразуму, који су примиле и друге Силе, то је да се Маједонско питање није могло решити без правилнога груписања народности у западном делу Европске Турске. Практично је за њу значило то да се тога ради има унапред одредити подручје на које, углавном, сваки од балканских народа може полагати право. По томе је и аутономија Маједоније била одбачена као решење, а наместо ње долазио је стари програм — подела сфере интереса разних балканских народа. Ово није било најзгодније решење, али је, тек, било боље него какво друго. Балканско питање би се могло правилно решити, а у смислу „Балкан балканским народима“, кад би се могла извршити деоба Новопазарског Санџака између Србије и Црне Горе. Такво решење би скинуло с Аустро-Угарске сваку сумњу у њене завојевачке намере и у планове прорирања Повардарјем ка Солуну и Јелејском Мору. На тај начин Аустро-Угарска би показала, даље, да јој више никаква позадина не треба за Далматинско Приморје. Овим би за извесно време и Србија била задовољна, давши потребне гаранције у погледу саобраћаја и извесне повластице аустро-угарској трgovини до Солуна и од Солуна. Оваквим решењем би могли бити задовољни и Арбанаси, и Грци, и Бугари, и Турци. Српски виђени државници у аустро-руском споразуму нису гледали неко дефинитивно решење Балканског питања; они су га

сматрали пре као почетак заједничке акције, као проглашавање принципа — и веровали су да је Русија, због својих послова на Далњем Истоку, везивала Аустро-Угарској руке, да сама не барата и предузима на Балкану какву активистичку политику. Руска дипломатија је знала, мислило се онда у Београду, да ће се по свршеном послу ипак друкчије морати радити са Турском, тим пре што је Енглеска почела показивати нестручљење према султану и реформној акцији у Старој Србији и Мађедонији.

За проширење реформне акције

У самоме почетку 1904 године, када је Порта дала изнуђени пристанак за аустро-руски план, Аустро-Угарска је настојавала да се реформна акција не проширије на ужу Стару Србију, да се по сваку цену поставе у реформноме сектору Старе Србије, у скопљанскоме округу, аустријски жандармериски официри, као европска реформна жандармерија. Аустро-Угарска се у оваквоме настојавању служила својим нарочитим статистикама. Њен посланик барон Каличе се служио у Цариграду неком картом, рађеном у Бечу, и претстављао својим колегама — руском, енглеском, француском и италијанском, бројно стање појединих народности по селима и градовима. Према тој аустро-угарској статистици требало је да су Срби у Старој Србији били у томе делу у мањини. Према статистикама Србије, провераваним са званичним турским (салнамеима) и са подацима које су објављивали и давали Немци, Бугари, Италијани, стање је у „областима косовскога вилајета искљученим из реформнога плана“, стајало овако. У пећком санџаку (град Пећ, срезови берански, гусињски, Ђаковачки и трговишчи) 670 дома у градовима и 4005 дома по селима. У плевальском санџаку (Плевље, Пријепоље, Прибој) у градовима 414 дома, у селима 3.170 дома. У приштинскоме санџаку (Приштина, Урошевац, Вучитрн, Гильјане, Митровица, Нови Пазар, Прешево, Бујановце) у градовима 1796 дома, а у се-

лима 11.768 дома. У призренском санџаку (Призрен, Ораховац, Бичиње, Љума, Калис, Тетово, Гостивар, Маврово) у градовима дома 1589, а у селима 3748 дома. У сјеничком санџаку (Сјеница, Бијело Поље, Брдарево, Колашин, Нова Варош) било је у градовима 442 дома, а у селима 2130 дома. Најзад, у скопљанској санџаку, само су у срезу качаничкоме били Арнаути. Скупа, било је 29741 дома Срба и 2875 дома егзархиста. Свега би било око 300.000 Срба патријаршиста и егзархиста. Поред овога броја било је још потурчењака Срба и арнауташа 258.936, који су говорили српски, а тајно водили по домовима све хришћанске обичаје старих им предака Срба. У овој области било је правих Арбанаса католика и муслиманске вере 124.350 глава. У овој области било је 139 цркава, 350 црквишта, и 15 живих манастира и око 81 манастиришта. Поред овог броја православних цркава, било је још 200 српских школа са 10.266 ученика и 263 учитеља. И зато је српска влада чинила у месецу фебруару и марта 1904 разне кораке да се ове области, у којима је систематски истребљивано српско становништво, унесу у реформну област, како би се реформама за „остатак румелијотских вилајета“ поправило зло стање. — Посланство у Цариграду је нарочито настојавало да се извођење реформнога плана у овим областима не поверава никако аустро-угарским официрима него, ако не може руским, а оно бар официрима неутралних великих држава, а на првоме месту реформним официрима француским или италијанским. Ова акција Србије није успела. Аустро-Угарска је била јача од свих; она је успела да увери све Силе како њој треба дати у надлежност качанички срез, кумановски, кратовски, паланачки, скопљански, а западни део Старе Србије, косовске области, оставили изван „удара европских реформи“. За Србе су биле од важности ове три ствари. Област која се ставља под надзор аустријских официра раздвајала је Србију од Маједоније, и налазила се између Старе Србије, Србије и Црне Горе. Реформна акција се није проширивала затад на Стару Србију. Качаничка каза, у којој није било другога становништва до арна-

утскога, ушла је у реформу област. У Београду је овај аустријски успех сматран као њен највећи после окупације Босне и Херцеговине. У Србији, зато што су знали добро прилике у Старој Србији и акцију Аустро-Угарске, ценили су га по правој вредности. Увођење Качаника и краја око њега, краја чисто аунаутскога, у област аустријске контроле, имало је великог стратегиског значаја за Аустро-Угарску. Качанички теснац затварао је улаз од Скопља у Стару Србију, направио немогућним прилаз војсци и са севера и с истока.

Против Србије

Иако је Аустрија имала споразум са Русијом да чувају тадање стање у Турској, Србија се плашила да она прва не ради против српских националних интереса. Проучавање железничке трасе од босанске границе до Митровице, био је један сумњив знак за намере бечке владе. Побуне Арнаута у Старој Србији доводиле су се у везу са њеном акцијом. Улазак Русије у рат са Јапаном могао је само да олакша смерове Аустро-Угарске у правцу Солуна. Италија није крила од Србије своју узнемиреност. Све је то у Београду подржавало страх да Аустро-Угарска не искористи заплет на Истоку у своју корист. Оно што је сумњу и страх увећавало јесте и држање аустро-угарске дипломатије приликом преуређења реформне жандармерије. Италија је желела да се она, дата под управу генералу Де Ђорђису, преуређује самостално; такво је било и мишљење и Енглеске и Француске. Аустро-Угарска се противила томе. Она је пре свега желела да се ужа Стара Србија (косовски вилајет без скопљанске области) искључи из сваке реформне акције. Кад је де Ђорђис, на пример, покушао да у приштинскоме округу постави једног заповедника реформне жандармерије, Беч се противио. Кад је било речи између Руса и Аустријанаца о једном специјалном реону, састављеном од краја пећкога, призренскога, приштевскога, плаваљскога и новопазарскога, Аустријанци нису при-

стајали да заповедник тога реона буде Рус, него аустро-угарски официр. Доследно и до краја Аустро-Угарска је чувала пределе западно од Шара као подручје својих интереса.

Аустро-Угарска је оваквим политичким радом увела и остале европске Силе у контролу реформне акције, коју су у први мах Русија и Аустро-Угарска желеле да задрже за себе: „као највећма заинтересоване Силе на Балкану“. Отуда је дошла деоба реформне области на жандармериске секторе међу Силама. Аустро-Угарска је тражила за себе само скопљански сектор, казе прешевску, кривопаланачуку, кратовску, кумановску, скопску, штипску, радовишку, кочанску, велешку и горепоменуту качаничку са седиштима турских власти. Под утицајем нерасположења у Србији и у Русији, бечка влада пристала је да се у крајеве косовскога вилајета западно од Шар-Планине пошљу бољи турски реформни жандармериски официри — који ће бити под контролом де Ђорђиса. Ово је значило да западна Стара Србија ипак остаје у области аустријске сфере интереса, без контроле Сила. Србија је предлагала, преко петроградског кабинета, да се италијанским, или француским официрима додели ова област. Аустрија је то одбила, а једва је пристала да се Италији дадне битољски сектор, па и то под условом да Битољ не може бити седиште де Ђорђис-паše, команданта реформне жандармерије. Аустро-Угарска, тражећи за себе скопљанске котлине, одричући право да се реформна акција прошири на Призрен, Приштину, Пећ и Но-вопазарски Санџак, сметајући Италији да она буде у сектору скопљанскоме, урадила је ове ствари. Пред Европом показала је своју скривену намеру да осујети реформни план у Старој Србији и у Повардарју, дала потстицај Турцима да руше оно што је Европа градила, онезадовољила Италију, чије је балканске планове ометала, стварала квасац за нереде на Балкану и за заоштреношт међу Силама у Европи, осигуравајући себи највећи део у цеој овој акцији. Њен рад је био у првом реду уперен противу Србије, а у другоме противу будућности балканских држава. Аустро-Угарска

је из области реформне акције издвајала само оне пределе где Срби живе. Србија је на исти начин дошла у маказе, дошла између два суседа који би је у даном тренутку могли и загушити. С једне стране зло настројени Бугари, с друге, дуж западне и јужне границе, Аустро-Угарска. Бугарски политичари су тада једва схватали да је угушивање Србије и за њих била једна велика опасност. Непосредно суседство с једном Силом, нарочито са тежњама проширења долином Вардара Солуну, била је за њих већа опасност него самостална и увећана Србија. Турци су чак боље схватали своје интересе, те су настојавали да спрече овај аустрички план, и говорили Силама да треба у подручје реформне области увући целу Стару Србију и арбанске крајеве. Кад су посланици Аустро-Угарске и Русије у Цариграду саопштили турској влади да они не мисле да треба реформни план уводити у западне делове косовскога и битољскога вилајета (у округе Корица, Корча, у западне делове охридског округа, у округе дебарски и призренски, у југозападни део пећкога округа) она је одговорила да жели да се реформна акција прошири и на те пределе. Италија је била против тих аустро-руских мера; Србија је правила кораке за проширење реформне акције на све те крајеве. Српску владу су тада у Бечу уверавали да ће се ускоро ова акција проширити на округе призренски, пећки и приштевски — али од тога није било никад ништа. Из реформне акције био је искључен цео Новопазарски Санџак са добрым делом Косова. На питање и тражење српске владе да се Новопазарски Санџак укопча у реформну област, Србија је добила одбијајуће одговоре и у Бечу, и у Петрограду, па и од Француске. Бечка влада је тврдила да тамо аустро-угарски гарнизони одржавају са успехом ред. Руска влада говорила је српској влади да Аустро-Угарска у смислу Берлинскога уговора има право да са Турском чува безбедност и ред у Санџаку. Француска влада је говорила слично као и руска, с тим да је у аустро-руском споразуму од 1903 изузет Новопазарски Санџак и чисто арнаутски крајеви од мешања сваке друге администрације — сем турске и

аустроиске. Влада аустроиска одбацивала је теорију о застарелости њенога права по Берлинском уговору; ту теорију је био израдио тадашњи римски посланик Србије Милован Миловановић и наишао са њом на одобравање италијанске владе и неких правника и странних посланика. Бечка влада је том приликом понављала, и то више пута, да ће у даноме тренутку чинити употребу од тога свог права, које јој даје Берлински уговор.

Реформе. — Аустрија и Европа

Овакво држање службене Аустро-Угарске, тј. позивање на Берлински уговор и на право које је ликвидирано још 1879 када је она изјавила Турској да не намерава проширувати окупацију до Митровице или до Новог Пазара; писање листова близких високим војничким круговима о мандату Аустро-Угарске за умиривање и за повраћај реда у Мађедонији и у арбанским пределима, о моравској долини као природном путу монархије у спуштању ка Јелејском Мору, војничке припреме већега размера у Босни и Херцеговини; први кораци аустроиских реформних агената цивилних и војничких; — све то изазивало је сумњу у њене чисте намере и веру да она озбиљно мисли на какве било реформе Турске. Зато су Француска и Енглеска, свака за себе, поставиле бечкој влади кратко питање о њеним намерама; но из Беча нису добијали јасан одговор. Бечка влада одбијала је од себе неке засебне планове на Балкану, али њен рад на терену се испољавао тако да се могла нагађати њена намера да окупира Стару Србију и крајеве насељене Арбанасима, а да од осталог подручја створи две аутономне области. Доцније, у августу 1912 године, граф Берхтолд ће потврдити ту намеру својом нотом о разграничувању у западној Европској Турској на начелу народности. Овакво држање Аустро-Угарске нагонило је Енглеску и Италију и Француску да изближе мотре на њу, јер ни Немачка није крила своје планове о Багдадској железници. Немачка је сада сматрала Аустро-Угарску као једино по

звану да на Балкану буде прва, да све балканске државе окупи око себе и увуче у сферу својих интереса. Такво решење балканског проблема у Берлину су сматрали као једини излаз за опстанак Аустро-Угарске и немачких интереса на Истоку. И француски и енглески кабинети су постајали све неповерљивији према немачкој политици повлађивања Турској и Аустро-Угарској. Италија, иако савезник Аустро-Угарске, чинила је све да што јаче истакне реформну акцију као европско пitanje prvoga reda, да нађе себи праве савезнике у сузбијању ма какве агресивне политике на Балкану. Она није веровала ни изјавама свог бечког савезника, ни допуни у уговору о тројном савезу за случај да се на Балкану морају вршити сталне или привремене окупације. Италија је истовремено покушала да приближи балканске државе и да их храбри на отпор. Италија је одобравала њихову љутњу на Аустро-Угарску и Русију што су без њиховог учешћа предузимале у Турској реформну акцију и отклањале сарадњу балканских народа у њој. Италија је изјављивала да ће она, за случај да реформна акција не успе и да се не могадне одржати територијални *status quo*, заступати мишљење да територијалне измене може извршити и одобрити само Европски конгрес, у чијем би раду учествовале и балканске државе. „Италија ће се противити свакој окупацији, свакој деоби територија између Сила, а би ће зато да се створе аутономне области на начелу народности“. Италија је за овакве изјаве имала пуно одобравање свога Парламента, а поред тога и Енглеске и Француске. Из овога времена се почело ширити у Бечу и у Пешти мишљење, за које ће се наћи потврде у поратним списима генерала Конрада фон Хецендорфа, шефа аустро-угарског Главног штаба, да треба раскрстити са Италијом и са Србијом, па онда сићи у Солун. Због оваквих расположења у Бечу, морала се умешати и Немачка да мери своја два савезника, и да спречи распад тројног савеза, на коме су и Немачка и Аустро-Угарска правиле своје планове о Истоку. А Србији је остало да се помаже како зна и свим средствима брани своју самосталност и свој опстанак. Србија

се од овог времена налази стално у стању праведне нужне одбране према Аустро-Угарској. Активност српске владе се повећава и на подручју реформне акције и у иностранству. Немајући ближег ослонца од Италије и Француске, — руска помоћ у овој прилици је била слаба због руско-јапанског рата — српска влада највише се обраћала Италији за дипломатску потпору. И Италија јој је тада пружила сигурну потпору.

Италија, и поред помоћи француске дипломатије, кад није могла спречити Аустро-Угарску да уради са деобом реформне области како је желела, почела је радити да увуче и балканске државе у европску акцију. Један картел балканских држава, заинтересованих у првоме реду за боље стање на Балкану, могао је пореметити сваку себичну акцију једне од Сила. Српској влади је, нарочито преко посланика у Риму, скретана пажња на потребу заједничког рада Београда, Софије и Цетиња у питању реформама у румелијатским вилајетима Турске. Владама, енглеској, француској и руској, опет из Рима, истицана је потреба да се ограничавају претерани захтеви бечке владе. Римска влада је, посредним путем и преко Берлина, натерала бечку да се сдређеније изјасни у погледу својих намера у Старој Србији и у Мађедонији. И аустро-угарска влада је давала задовољавајуће изјаве, „да не мисли на територијална повећања и окупације у правцу Солуна, да не тражи никакве посебне користи у Старој Србији и у Арбанији“. Италија је исто тако добијала уверења из Петрограда, из Лондона и Париза да се на Балкану неће ништа мењати ни на штету Италије ни на штету балканских држава. Српска влада је знала праву вредност ових изјава; — оне су биле искрене од стране Француске, Русије, Енглеске и Италије; а могле су вредети само до прве прилике, у којој би тадањи односи међу Силама били промењени. Србија се према томе и управљала у својој активности на сузбијању утицаја својега великога и незгоднога суседа.

Споразумевања Србије

Извештаји српскога посланика из Рима само су појачавали веровање српске владе, да се споразумом између балканских држава на начелу „Балкан балканским народима“ може учинити нешто стварно за њихове супароднике у Европској Турској. Још у септембру 1903 српска и црногорска влада почеле су неке разговоре како да се отклоне опасности што су њиховим земљама претиле од заплета на Балкану. Крајем те године кнез Никола је позвао српску владу да праве споразум за заједнички рад и одбрану од опасности која прети српском народу са свих страна. Кнез Никола је имао утисак да опасност прети и од Аустро-Угарске и од Бугарске и од злога стања у Турској. Српска влада је почетком фебруара 1904 предала Кнезу један пројекат споразума. Према томе Краљ Петар и кнез Никола обавезали су се „споразумно и заједнички радити за одбрану и унапређење интереса српскога народа“; пријали су лојално реформни план Великих сила као основу свога рада; помагаће да се он оствари, „уздржавајући се од свега што би могло омести његово извршење; ако ова мирна реформна акција не буде имала успеха, онда ће они подешавати своје држање према природи опасности које би угрожавале српске интересе, о чему ће следовати ближи споразум“. У овај пројекат споразума одбранбенога карактера унета је и једна одредба која јасно показује колико су обе стране, и Србија и Црна Гора, страховале од уласка Аустроугарске у Стару Србију. Ова тачка је гласила: „Обе савезне државе обавезују се да ће се упротивити заједнички свима силама и средствима противу сваке непријатељске акције или изолиране окупације, па ма од које стране оне долазиле“. Оваква ће одредба ући доцније у српско-бугарски уговор о савезу од марта 1912. У фебруару 1904 владало је уверење и у Цариграду да Аустро-Угарска може свакога часа с војском ући у Санџак, позивајући се на чл. 25 Берлинског уговора, који је она стално сада истицала као одредбу „која јој даје права на окупацију до иза Косовске Митровице“.

Страх од аустро-угарске опасности навео је тада и опрезног Абдул Хамида да предложи Црној Гори, Србији и Бугарској ближу сарадњу за случај каквог брзога упада у Турску. Немачка је разуверила султана да Турској не прети никаква опасност од Аустро-Угарске. Русија је, опет, црногорскога кнеза умерила у његово име настојавању да склапа савезе против тадашњега ортака Русије у реформној акцији. Бугарска, донекле отређена од своје заблуде да Мађедонско питање може решавати било споразумом са Турском било путем устанка, почела је мислити на споразум са другим балканским државама. Овакво приближавање реалнијем схватању целога питања дошло је због неколико чинилаца. Револуционарна удружења обе фракције у Бугарској, спољашња и унутрашња организација, тражиле су додира са Београдом и разговарале са њим. Италијанска влада је настојавала да увери владе српску, бугарску и црногорску, да је за њихове државе најнеопходније да покушају све да се између њих постигне споразум „не ради решавања Мађедонског питања, већ остајући искључиво на практичном стајалишту одбране заједничких и општих балканских интереса противу туђина“. Министар Титони је нарочито настојавао да убеди Србију и Бугарску у потребу споразума. Италијански министар спољних послова је понављао њиховим министрима „да ће они моћи очувати своје интересе и тежње ако буду стајале једно уз друго, и ако заједнички бране и себе и њих, ако доведу своје интересе у склад и чекају историски час за решавање Источног питања“. Ова настојања римске владе, видно кретање Аустро-Угарске унапред, неуспеси руски у рату са Јапаном, јавно расправљање балканског проблема и тежња за опредељивањем на начелу „Балкан балканским народима“ у Београду и у Софији, учинили су те је старо супарништво између Београда и Софије постепено одвукло.

Почетком 1904 вођени су разговори и преговори у Београду и у Софији о савезу одбранбенога карактера. Ово је био четврти покушај за споразум између Срба и Бугара. Први покушај је био спремљен 1867 из-

међу Бугара емиграната и кнеза Михаила: „Уговор о братском уједињењу Срба и Бугара у једну југословенску царевину“. Смрт кнеза Михаила, који је требао да буде владар те државе, спречила је извршење овога озбиљнога покушаја за зближење. Други покушај је учинио Никола Пашић крајем августа 1889, и овај покушај је пропао, јер је шеф бугарске владе Ст. Стамболов предао Турцима Србијину понуду за савез у размену за неколико владичанских места у Мађедонији. Трећи покушај су учинили Бугари 1897 године, и тада је (1 марта 1897) дошло до једне „Угодбе“ између Србије и Бугарске. — Овај споразум је садржавао обvezе за обе земље да не предузимају ништа на Балкану без претходног споразума; да питања обостраних сународника у Турској расправљају договорно; да се узајамно помажу у црквено-школским питањима у Турској; да се позове и кнез Црне Горе да приступи „Угодби“; и да се „Угодба“ саопшти само Русији. Променом курса српске унутрашње и спољашње политike, тј. повратком бившега краља Милана у Србију, ова угодба је остала само као пуста жеља радикала у Србији и русофила у Бугарској.

Царински савез са Бугарском

Четврти пут је покушано крајем фебруара 1904 да се изведе споразум са Бугарском. Шеф владе Србије Пашић са г. Ацом Станојевићем, без ичијега знања у Министарству иностраних дела, водио је у Београду и Софији преговоре о споразуму са Бугарима. Пашић је био тада готов да се споразуме за заједничку акцију и одбрану под условом да Бугарска пристане да се Стара Србија, односно косовски вилајет, призна и као чисто српска област и као аутономна организација. За остала два вилајета (солунски и битольски) он је пристајао да се организују у једну аутономну област с тим да словенско становништво, патријаршисти и егзархији буду равноправни.

Четврти покушај је завршен у марту 1904 закључењем I „Уговора о Савезу“, II „Уговора о пријатељству“,

III „Закључнога протокола“. На темељу начела „Балкан балканским народима“, а у жељи да очувају свој мир и тадање стање на Балкану као и да побољшају судбину својих сународника у Турској, обе стране су се обавезивале да солидарно и свим својим снагама и средствима којима располажу раде на извођењу реформног плана, израђенога у Мирцштегу, за три вилајета, битольски, солунски и косовски (Маћедонија и Стара Србија, рачунајући ту и Новопазарски Санџак) те да на тај начин обезбеде својим сународницима живот, имање и слободан развитак на основу пуне равноправности. Осим тога, Србија и Бугарска примиле су обавезу да се заједнички бране и да свим силама на расположењу раде противу свакога покушаја, ма с које стране он долазио, па био он наперен противу садашње територијалне целине и независности њихових држава, било противу сигурности и неприкосновености њихових династија. Обе државе даље, обавезале су се „да се заједнички, и свим силама и средствима на расположењу, усротиве свакој непријатељској акцији или изолованој окупацији у четири поменута вилајета, па ма од које државе оне долазиле“. Србија и Бугарска су се поред тога обавезивале да ће у Арбанском питању (подручје вилајета скадарског и јањинског), када буде дошло оно на решавање, помагати да се реши новољно по Црну Гору. Руски цар или Међународни суд у Хагу имао је бити судија у стварима у којима се савезнице не би при примени могле споразумети.

Поред овога тајнога Уговора о савезу, који је требало да траје пет година, потписан је био и „Дружествен уговор“, у коме је било речи о једнакој царинској политици према другим државама и то у духу једнога српско-бугарскога царинскога савеза. Обе владе су се обавезале, даље, да отворе границе домаћим производима, да олакшавају узајамну размену добара и транзит свих својих производа снижењем превозних тарифа, да своје поштанске и телеграфске односе уједначе у цени, у ћирилици, да настојавају да и Русија уведе директну телеграфску службу ћирилицом са Бугарком и Србијом. Укидањем пасошке службе, олакша-

вањем граничнога саобраћаја, конвенцијама о помоћи узајамној у судским делима, (извршење грађанских пресуда), у издавању криваца и војних бегунаца на њиховом подручју, увођењем, најзад, монетарне узајамности, државници Србије и Бугарске мислили су на идеале словенске узајамности.

Састанак краља Петра I и кнеза Фердинанда I у мају 1904 у Нишу, на железничкој станици, дао је и спољно обележје зближењу између две словенске балканске земље. О постигнутом споразуму извештен је био и руски цар, као шеф велике словенске државе и предвиђени судија за случај каквога неспоразума између Србије и Бугарске. У октобру исте године посетио је краљ Петар Софију; пред његов долазак у Софију издата су била полуслужбена обавештења у Београду и у Нишу, којима се осуђује четничка акција која иде на руку непријатељима обеју земаља и смета искрено споразуму; „владе српска и бугарска помоћу реформних сила, надају се да ће наћи средства да учине крај њиховом злочину“. Дочек краља Петра у Софији је био нарочито свечан, али ипак изведен тако да покаже заједницу интереса двају народа, и донекле војну спрему Бугарске. Ова посета је изазвала незадовољство код четничких организација у Бугарској, и код противника русофилске политике.

Поред свега тога осећало се да још није било дошло време за решавање питања српско-бугарског спора у Маједонији. У децембру 1904 кнез Фердинанд се опет састао са краљем Петром на београдској железничкој станици. После тога, несмотrenoшћу једног српског високог функционера, изађе у „Бечкој слободној преси“ један напис у којем је обелодањена садржина разговора на састанку између два балканска владара у Нишу. То је био повод да кнез Фердинанд каже за београдске владајуће: „да су они сами пресекли везу између њих и њега“. Овим догађајем је упропашћен и четврти покушај за споразум између Србије и Бугарске. Отада су односи постепено почели хладнети; а на терену у Турској заостравали су се све више односи између присталица Србије и Бугарске.

Аустријски план 1904—1905

Аустро-Угарска од овог доба још јаче испољава своју жељу да реформна акција не одведе никаквој промени набоље у Мађедонији. То је било мишљење многих претставника малих и великих европских држава. Србија је имала многобројне доказе из пријатељских и непријатељских извора да она углавном жели да сузбије где год може ширење Србије и омета њено јачање. Тежња Србије за споразумевање са Бугарском и Црном Гором наилазила је у државника аустро-угарских на отпор. У њиховоме плану је било: никад не допустити сједињење Србије и Црне Горе и спречавати савез балканских држава свима средствима. Аустријски политички агенти у Турској имали су упутства већ од 1904 да раде нарочито на неслози Срба и Бугара. На подручју реформне акције и сектору реформне жандармерије — од цивилног аустро-угарског помоћника па до потоњега реформнога жандармериског официра аустријског у скопљанскоме округу, — сви су радили на томе да оштете српске интересе. Аустро-угарски конзули су уверавали Бугарску мађедонску унутрашњу револуционарну организацију да Аустро-Угарска нема ништа против аутономије Мађедоније, ни против увећавања Бугарске, али је противна свакој деоби Мађедоније и свакоме повећавању Србије. С друге стране су, опет, понегде подупирали Србе противу бугарских тежњи, нарочито на подручју реформне акције. Они су стајали у вези са бугарским четама и њиховим организацијама; преко њих је ишла четничка преписка са централама у Софији. У скопљанскоме сектору реформне области аустријски официри су били пропагатори аустријске окупације и заштитници и овде система истребљивања Срба. Аустријски официри у Кратову, у Паланци, у Куманову, били су прави агенти бугарске службене политике, мешајући се чак у питања наставе по српским школама и наводећи турске власти да у њима обустављају рад. Вођи Мађедонске унутарње револуционарне организације Сарафов, Дане Грујев, у ово доба у вези са српским званичним круговима у Софији и у

Маћедонији, откривали су и потврђивали организовану акцију аустријских претставника у реформној области, не варајући се да се та активност развија са планом у корист аустро-угарске интервенције. Грујев, маћедонски револуционар-апостол, тврдо је веровао у успех ослобођења Маћедоније али на бази таквог споразума Србије и Бугарске, којим би се оне одрекле својих претензија. Али исто тако веровао је у опасност од насиљног продирања Аустро-Угарске у вардарску долину, ако се Србија и Бугарска не би сложиле.

Србија је имала, поред ових доказа, и других да Аустро-Угарска нешто спрема. Под владом последњег Обреновића, и уочи његове погибије, Аустро-Угарска је остављала без одговора његове примамљиве и пона вљане предлоге о зближењу, о савезу који би Србију довео у положај зависности према њој. У 1904. је тако исто прелазила ћутке преко покушаја учињених од власти радикала за зближење с Аустро-Угарском. На сугестије из Београда да је влада српска вољна да Србију врати на политику Краља Милана у погледу националних стремљења Србије, из Беча су одговарали да они неће напуштати споразум са Русијом. Другим речима, одбијали су да приме ма какву обавезу да помажу ширење српства у правцу Солуна и Старе Србије. Н. Пашић је у три маха чинио предлоге о сарадњи с Аустро-Угарском, али увек је био одбијан. Истина је да је он, једновремено, био говорио и склапао горе поменут споразум са Бугарском и са Црном Гором, споразуме који су, колико толико, били нека брана противу аустро-угарског надирања у Стару Србију и Маћедонију. Пашић је помишљао да и од Русије тражи одобрење за овај споразум с Аустријом ако Русија не би била у стању да се сама ухвати у коштац с Аустро-Угарском за случај да ова силом и сама хтедне решавати Маћедонско питање. Он је међутим имао пред очима ове поставке: Аустро-Угарска има намеру да, овлашћена или не од других сила, макар и преко Србије, сиђе у вардарску долину, и онда, а) или ће Русија помоћи Србију да обе оружјем спрече то продирање ка Солуну моравском долином, б) или ће Русија упутити Србију на

нагађање с Аустријом, в) или ће Русија одобрити балканским државама да оружјем бране улазак ма квие силе на Балкан, г) или ће, најзад, Србија и Црна Гора са Грчком и Турском бранити *status quo* на Балкану. Русија је тада, међутим, хтела да буде потпуно коректна према Аустро-Угарској. Руски политички агенти на подручју реформне области и у Цариграду, ишли су позади аустро-угарских. Па ипак, Русија је била готова да се усprotиви аустријској окупацији ма-кар и једног дела реформне области.

Италијанско држање 1905 године

За две године рада на подручју реформне акције није се постигло много. Оптеретио се турски буџет великим издацима, а стање хришћанског становништва није било много боље него у октобру 1903 кад је европски план био готов. Уместо новог и бољег реда и безбедности нереди су постали чешћи; борба између цркава и народности је на нож; паљевине, убиства породица, уништавање села, далеко су чешће појаве него дотада. Народносна суревњивост је надражена до усијања. Румунија и Грчка су због аромунских школа и цркава раскинуле односе. Србија и Бугарска, и поред споразума, не могу да се измире на терену Маједоније. Бугарска и Турска оставиле су свој споразум у архиву и воде свака своју политику; по горама маједонским међусобно се истребљују народносне чете и њихове присталице. Главни реформни инспектор Хилми-паша помаже испод руке турске и арбанашке чете да се хришћанско становништво што боље и брже утамањује. Аустро-Угарска је наклоњена оваквом анархичном стању, верујући и даље да ће, као 1878, бити позвана да заведе ред у Маједонији. Русија, после несрећног рата на Даљном Истоку, сувише је била заузета својим унутарњим приликама да би могла предузимати нешто нарочито на Балкану. Енглеска и Француска имале су послала са Немачком око Марока, а Италија, најзанитересованија сила на Балкану после Русије и Аустро-

Угарске, долазила је у Мађедонији стално у сукобе с Аустро-Угарском. Интереси Великих сила нису били једнаки, па су се и оне морале опредељивати према њима; једне су биле да се Турска путем рефорама очува што дуже; друге су биле за то да се изврши еволутивним путем ликвидација Европске Турске и она подели на начелу народности међу постојеће државе на Балкану; треће су радиле јавним и тајним средствима да им се повери европски мандат за умирење на подручју реформне акције. Целој реформној акцији недостајала је колективна воља Европе, а последица је: недостатак санкције за примену европских рефорама. То се најбоље утврдило кад су Силе поднеле план о реформи турских финансија, о финансиској контроли. Ни поморске демострације нису биле у стању да сломију отпор Турске у њеноме саботирању свих рефорама у Старој Србији и Мађедонији. Крајем 1905. је било јасно какве ће бити готово несавладиве тешкоће кад се буде приступало даљем извођењу рефорама судских и административних, а нарочито ако се буде пришло разгравничавању нових административних јединица на начелу народносноме.

До јуна 1905. била је на управи Србије влада радикала. Она је осећала да је положај Србије бивао све тежи уколико су и спољни положај Русије и њено унутарње стање били заплетенији. То се осећало по јачем притискивању Аустро-Угарске на Србију. Положај је бивао још тежи, јер и поред српско-бугарског споразума, буђење осећања балканске солидарности интереса ишло је врло споро међу балканским народима, ови су се заносили сањаријама, и искључивост народно-сна била је још увек главно обележје расположења њихових државних влада. Србија је, поред других покушаја, чинила и један с Италијом. Пашић, који није много веровао изјавама Италијана у корист балканских народа, у почетку 1905. питао је римску владу, врло опрезно, да ли би се придружила Србији и Бугарској ако би се ове две успротивиле продирању Аустро-Угарске у Новопазарски Санџак „до иза Митровице“. Он је мислио да би у случају повољнога одговора и

Бугарска друкчије радила, — и не само да би Бугарска са Србијом присније сарађивала у одбрани Старе Србије и Мађедоније, него тако исто и Црна Гора. А Турска би, природно, лакше ушла да брани своју територију, па макар Берлински уговор од 1878 и протокол аустро-турски од 1879 били у погледу Новопазарскога Санџака нејасни. Српска влада је тада много полагала на Италију; наде су јој биле узалудне. Србија је постигла само то што је била боље оријентисана. Некако брзо после овога сондирања дошао је састанак владара у Напуљу, а за њим састанак министара иностраних послова Аустро-Угарске и Италије у Млецима. Здравице у Напуљу, а нарочито коментари тих здравица, показивали су да су се два савезника, по саветима из Берлина, разговарали о балканским стварима. Немци су желели да се изгладе несугласице које су се јавиле између Италије и Аустро-Угарске приликом одређивања сектора за реформну жандармерију у Мађедонији и Ст. Србији и за уређење и надлежност те жандармерије. Због тога је београдска влада страхovala да се ове две силе не договоре и „подмире своје интересе на штету српскога народа и његових будућих претензија“. Италијани, чим стекну уверење „да они могу штогод добити на Балкану, одмах ће пристати на деобу сфере, а може бити и на деобу територије на Балканском Полуострву, и напустиће своју дотадашњу политику, пошто су њихови тадашњи интереси били да Балкан остане балканским народима“. Међутим није било изгледа да ће се Аустро-Угарска принудити да се одрече сваког даљега корака на Балкану ако се и Италија одрече. Италија је тада Србији могла много помоћи, али је могла и нашкодити; зависило је „од моралности и даљновидости њене политике“ хоће ли Србију помоћи а и себи сачувати положај велике силе. Пред свој пад у мају 1905, шеф српске владе је писао да му све више изгледа да је Италија била нездовољна целом аустро-угарском акцијом, јер није ништа добила на Балкану. Она је препоручивала споразум Србима и Бугарима само стога „да принуди Аустрију на попуштање и на споразум на

нашу штету“. Говор Титонијев у Скупштини о заокругљавању Арбаније на штету српског живља у Старој Србији (у призренском и пећком округу), изазвао је и уздржљивог Пашића да поручи Титонију: „Богме, бићемо се са сваким ко поsegне на те земље, па ма то био рођени брат. Ако нам је тешка борба са Аустријом неће нам тако тешка бити са Италијанима. Нека зна Италија да кад настане време да нас деле и да парчају Балканско Полуострво, да ћемо онда сви бити за то да нас пре прогута Аустрија но икоја друга земља. Кад нам не може бити да останемо слободни, онда ћемо се придружити браћи која су у ропству, те да заједно робујемо до бољих прилика. У том случају ћемо се бар потпуно изједначити и тако претопити, да ћемо бити десет-дванаест милиона, и то компактна маса од Трста до Солуна. Дође ли још гора нужда, онда ће се остварити идеје пангермнске. Германи би радо нама све дали да будемо на њиховој страни да добију Трст и Истру..... Само чиста незаинтересована италијанска политика, која тежи да се очувају државе и културни народи на Балкану, може бити Италији од користи. Ми ћемо у Италији у томе случају гледати свога природнога пријатеља и бранићемо Јадранско Приморје од германскога продирања на запад и југ. Ако Италија мисли да може ћарити на Балканскоме Полуострву, онда она не види опасности од такве своје политике. У томе случају користиће се трећи, и то најопаснији непријатељ италијанске моћи и самосталности народа на Балкану, а то је Немачка“.

За Стару Србију

Владу радикала је особито љутила изјава италијанске владе „да ће се старати да се они крајеви у којима је већина арнаутска, додаду Арбанији“. Кад већ она циља на пећку и призренску област, „кад сви спекулишу на рачун Турске и народа у турском царевини, онда они нас терају“ — тако је писао Н. Пашић пред пад своје владе, — „да се питамо: није ли боље

да са Турском заједно бранимо од непријатеља који, под видом да нам помогну, долазе да нам кућу отму“. Зато је српска влада намеравала да се обрати свима Силама потписницама Берлинског уговора, са тражењем да се осигура интегритет свима реформним областима, мислећи нарочито на Стару Србију (косовски вилајет), и то против свакога који мисли рушити начело „Балкан балканским народима“. Она је мислила да почне са тражењем да се реформна акција и план прошире на све крајеве косовскога вилајета које је Аустро-Угарска успела издвојити из реформнога подручја. За случај да Силе приступе озбиљнијим реформама, нарочито стварању народносних аутономија, онда је мислила да тражи да се Стара Србија (косовски вилајет) присаједини Србији. Требало је наћи облик у коме би се изнео пред Силе овај њен захтев, а то је било намењено влади самосталних радикала. Њихова влада, још неискусна у вођењу државних послова, одмах је тражила савете српских посланика на страни. Сви посланици нису се слагали углавном са мишљењем претходне владе о даљем раду за заштиту националних интереса. Питање се овако поставило: да ли да Србија, Бугарска и Црна Гора заједнички, или Црна Гора и Србија саме, ако Бугарска одбије сарадњу, изађу пред Европске силе са захтевима: „да се реформна акција прошири на читав косовски вилајет, да Европа зајемчи да Аустро-Угарска неће ни под каквим изговором окупирати Новопазарски Санџак“. Оно што је српску владу одлучило да не хита са једном таквом нотом Силама био је пре свега страх да Аустро-Угарска на такав наш корак не одговори покретањем питања о присаједињењу арбанашких крајева косовскога вилајета Арбанији. Тражећи да се оно реши пре него што би се приступило проширењу реформне акције на читав косовски вилајет, могла је она потакнути Арбанасе да они све то захтевају. Осим тога, стојало је Србији као сметња и неизвесност да ли ће се бар једна од Сила оглушити о захтеве Србије. На Италију, која је дотле показивала највећега интереса за балканске народе, није се могло рачунати, јер је она имала одређенија обећања

бечке владе да Аустрија неће ништа на Балкану сама предузимати. Русија је била везана споразумом за Аустро-Угарску. Француска је била са Русијом, а Енглеска је желела солидарну акцију Сила у Турској, којој је Немачка давала моралне потпоре. Што се тиче заједнице са Бугарима, Србија је била учинила много за зближење. — „Србија је пружила руку Бугарској, али српску руку Бугари нису прихватили. Док се код нас српско-бугарски споразум правилно схватио као основа за решење балканскога питања, дотле су Бугари исту ту балканску заједницу примили као један маневар у својој политичкој игри, како према Турској тако и према Европи. То је већ давно требало да буде јасно сваком увиђавнијем српском политичару“, тако је мислио д-р Милован Миловановић, који ће 1912 направити прави савез између Србије и Бугарске. Италија, чим се променила влада у Београду, распитивала се нарочито о томе да ли ће влада самосталних радикала мењати свој правац спољне политике, а нарочито према Бугарској. „Италијанској Влади стајало је много до тога да Србија и Бугарска раде заједнички“. Београској влади је, међутим, стајало до скупштинских избора, те није могла дати одређен одговор, ни римској влади а ни софиском кабинету, који се узнемирио због промене у Београду. Докле год се не буду свршили избори, она је била склона да мења тактику према Бугарској, не напуштајући мисао да се дође до српско-бугарске заједнице, јер је заједница увек стајала као једина неопходна полазна тачка за решавање народносних спорова у Европској Турској. Њена тактика би била у томе да се не допусти Бугарима да експлоатишу српска расположења за своје посебне користи, и да се покаже Бугарима да и Србија може, лакше још него они, потражити друге везе којима би заштитила своје интересе. Ако би Србија просто примила сугестије из Софије да бугарски владалац, као претставник Србије, Бугарске и Црне Горе, заступа њихове заједничке интересе, она би много изгубила. Србија је могла приступити размени мисли и постепено откривати своје тежње, и то паралелно са њима, па

после заједнички израђивати план, и, најзад, изаћи пред свет са изјавом која би била израз заједничке политике. Шеф самосталних радикала, Љ. Стојановић, је мислио „ако избори испадну у нашу корист, да ми и поред најбоље воље за заједнички рад, нећемо хтети за љубав братства жртвовати српске интересе... иако не буде реалне подлоге за заједнички рад, празним формулама се нећемо бавити“.

Црна Гора и реформе

Приликом посете кнеза Фердинанда кнезу Николи на Цетињу, било је речи и о томе да оба владара као „вечни и непроменљиви пријатељи“, раде заједно. Кнез Никола је мислио на један савез, који би се могао утврдити и сродничким везама са бугарским двором. Ни веридба са кнегињом Ксенијом, ни савез црногорско-бугарски није се 1904 могао остварити, па потпуно ни до 1912. У току 1905 и 1906 кнез Никола је понављао своја настојања. 1905 он је говорио да је тад више него икада права и неодложна дужност да се Бугарска, Србија и Црна Гора зближе, да направе једно искрене зближење; постављено на чврстим и трајним темељима... „Ви сте у преговорима са Србима били досада искренији — говорио је он бугарском посланику у октобру — и кад би браћа Срби били скромнији у својим захтевима, онда не би било никакве препреке за трајни споразум“. Кнез се смејао Србима на њихов предлог о „деоби сфере утицаја у Мађедонији“. Стара жаока противу Београда је ту, али идеја о балканском споразуму била је правилно схваћена и добро заступана од кнеза Николе. И он је видeo да споразум између Словена на Балкану може бити потка за један шири балкански савез. „Руси место да јачају словенски живаљ на Балкану, иду да их туку Јапанци, а остављају Швабе и Италијане да вршљају овамо и сеју раздор међу нама Словенима“. Кнез Никола је предлагао Бугарима један састанак три владара негде на француској средоземној обали. „Главно је мени да се споразумем са кнезом

Фердинандом, а кад се са њим споразумем, онда ће друкчије разговарати са Београдом стари Никола... Онда ће и Турска гледати друкчије. Са бугарских 300.000, са српских 200.000 и 50.000 црногорских бајонета, ми ћемо претстављати силу да ће од ње престати сваки апетит наших непријатеља. Турска ће прва тражити споразум и то под условима који ми будемо диктовали.. А први од тих услова била би аутономија Мађедоније. А онда и Европа не би могла да се меша у балканске послове.“ У овим речима је било и политике династичнога карактера; кнез Никола је мислио и нешто чинио да његов млађи син, Мирко, постане гувернер Мађедоније и „м' брет“ Арбаније. Софија је проузела намеру и гледала је службено на ствар као покушај да се Београд и Софија не споразумеју без Цетиња. Годину дана доцније, кнез је говорио да од реформама не може бити ништа, а да се цео проблем Мађедоније и Старе Србије има решити оружјем. „Срби, Бугари и Црногорци би имали од тога да добију сваки понешто“ — Кнез је чинио нови предлог у Софији, али тамо га је одбио бугарски кнез.

Око аутономија

Влада самосталних радикала је добила већину од два три гласа на изборима, које је вршио Љуб. Стојановић, контролишући као министар унутрашњих дела врло строго рад полициских органа које је, углавном, кад је дошао на власт задржао на положајима које су имали под владом Н. Пашића. Са таквом минималном већином самостални радикали су решили да владају докле год могу. У питању реформне акције ова влада је стајала у октобру 1905 године пред овим: или да је помаже и допусти да се развија ка народносним аутономијама, или да подржава анархично стање на подручју реформне акције. У Србији се зазирало највише од туђе окупације Мађедоније и Старе Србије, мање од аутономије, а најмање од злог стања у тим пределима. Окупација би значила пропаст српске са-

мосталности, аутономија, пак, опасност да се не изметне у корист Србијиних националних такмаца; подржавање анархистичкога стања је, међутим, значило ускретање једнога решења које би Силе наметнуле балканским народима. У Београд су стизали аутентични извештаји са свих страна, у јесен 1905, да Аустро-Угарска намерава ући у Стару Србију. Долазиле су пријатељске опомене да треба бити спреман на све. Српска влада није крила пред Европом своје мишљење о та-који интервенцији. Она је јасно показивала да би европски мандат Аустро-Угарској био прави сигнал опште револуције, место да буде средство за умирење Старе Србије и Мађедоније. Противу нове окупације би устали сви балкански народи, па и сами Турци. Нова окупација би значила отварање Источнога питања. Говорећи са посланицима Русије и Аустро-Угарске, а по-водом оне њихове претње да ће оне спречити сваку акцију балканских народа за променом политичкога стања на Балкану, министар спољних послова у влади самосталних радикала је казао „да ће српски народ имати да реши питање о томе да ли се може трпети каква нова промена равнотеже на Балкану. Српскоме народу је било доста таквих промена“. Али, како било да било, морало се признавати да Мађедонско питање није било више само балканско, него европско. Реформна акција је прешла у руке Сила, балканске државе су искључене из те акције. Решење питања могло је бити само на штету малих балканских држава, завршити се каквом новом окупацијом, ако се оне не би међу собом споразумеле за времена. У Србији је постојао страх од аутономије Мађедоније и њеног присаједињења Бугарској. Страх од ње је у ово доба био неоправдан, јер просветно-културни рад у Мађедонији је ушао у завршну фазу, револуционисање хришћанских маса постало је све озбиљније, турске власти су постала све оштрије према словенскоме живљу, четничка акција је бивала све несноснија, хришћанско становништво у Европској Турској је тражило што пре промену не-сносног стања, Европске силе, сем Немачке, умешале су се у Мађедонско питање, те решење о некој посебној

аутономији с обележјем бугарским било је проблематично. Узевши у решавање питање реформама у Мађедонији, Силе су показале да своје политичке и привредне интересе на најближем Истоку, као и увек, стављају изнад балканских. Интереси свих њих су били да се што дуже очува Турска каква је тада била, и откуда би било да оне допуштају аутономију Мађедоније у којој су водиле очајну међусобну борбу четници пет народности.

Ова интервенција Сила требало је да отвори очи и Бугарима и Србима. Мађедонско питање је дошло у други ред, а дошла у питање одбрана њихове независности. Свађати се око аутономије изгледало је неким државницима опасно; већини је изгледало да је опасно тражити или бар заступати је пред светом. Они први, који су дубље ствар проучавали, тражили су, међутим, основу за споразум, како се проблем Турске не би решавао без њих. Они су тражили споразум балканских народа — на начелу: Балкан балканским народима; јер је у том начелу била најбоља гарантија противу неповољних решења и за Србију и за Бугарску и за Грчку. Бугари су сматрали Мађедонско питање као искључиво бугарско. Заједничко иступање Срба и Бугара јавно, пред Европу у томе питању сматрали би и Бугари и Европа да се Бугарска одриче Мађедоније и признаје Србији подједнако право на њу. Кад се у Београду почело претресати питање у листу „Аутономна Македонија“ и изјављивати се за њу, онда су бугарски аутономисти у Софији показали да они аутономију сматрају као етапу за присаједињење Бугарској. Фантом Источне Румелије из 1885 године још је лебдео пред очима једнога дела бугарских и многих српских политичара.

Српска влада, ослањајући се на српско-бугарске споразуме, чинила је покушај у Софији да се учини заједнички апел на Европске силе да се реформни програм, направљен у Мирцштегу, и проширен, примени на цео косовски и на једренски вилајет под стварном европском контролом. Најважнија тачка у овоме апелу била је тражење декларације свих сила да признаду

интегритет реформнога подручја Европске Турске. Бугарска се слагала са тим, али није пристајала да га са Србијом потпише и силама преда, из страха „да не призна Србији једнако право у Мађедонији“. Па ипак 1905. је питање споразума крчило себи пута; и код Бугара чују се од многих јачих политичара гласови о новој, реалној политици, о напуштању старих идеала, о новоме идеалу федерације балканских словенских држава, у којој би, путем српско-бугарске споразумне акције, и Мађедонија имала места. Први пут се, дакле, чуло у Бугарској у Народном собрању да Бугарска не може сама решити Мађедонско питање, да је национална искључивост Бугарске, великим делом радом „Мађедонске унутрашње револуционарне организације“ [М.В.Р.О.] направила анархију у Мађедонији, да се ова анархија може уклонити и даље спречавати споразумом Србије и Бугарске, да треба за решење Мађедонскога питања узети начело јужнословенске конфедерације у којој би Мађедонија постала равноправни члан, „Мађедонија — Мађедонцима“. Бугарска се примицала све више истицаноме од Србије принципу једнога озбиљнога политичкога споразума између Србије и Бугарске најпре, па после између њих и Грчке.

Европа и турске финансије

Турска је систематски ометала на свакоме кораку реформну акцију. Русија и Аустрија морале су противестовати противу таквога рада. Место побољшања дошло је, због тога, погоршавање стања у реформној области. Крајем 1904. Француска се враћа на своју ранију мисао „да нема побољшања стања у Турској докле се претходно не преуреде финансije, докле се не обезбеди редовно исплаћивање чиновника“. Енглеска је, опет, стално говорила да се без реформе финансија и правосуђа не може говорити о неким реформама у Европској Турској. Лорд Ленсдаун покреће званично то питање у Петрограду и у Бечу, и позива на колективну акцију свих Сила потписница Берлинскога уговора, акцију

којој ће следовати и ошtre мере за извршење турских обавеза. Од јануара до маја све Европске силе разговарају о томе заједничком раду у Цариграду и, најзад, сложе се на једном новоме реформноме плану, иако се Аустро-Угарска трудила да не испусти ову акцију из својих руку. Све Европске силе траже од Турске 8 маја 1905 да прими њихов финансиски реформни план и постави четири финансиска помоћника (претставнике Француске, Енглеске, Немачке и Италије), који ће са цивилним помоћницима Аустро-Угарске и Русије бити саветници Главнога инспектора румелиотских вилајета Хилми-паше. Турска влада је одуговлачила и одбијала да прими четири помоћника, који су већ дошли у Скопље и спремали план за реформну област. Кад ноте и претње нису ништа помогле, онда су се Силе решиле на принудне мере. Оне су најпре тражиле колективну аудијенцију код султана да тиме покажу да су солидарне, а ако ово не помогне онда да, у отоманским водама, праве поморску демонстрацију. Енглеска је мислила да би то могло бити са окупацијом Митилене или Лемноса. Немачка се, опет, слагала само са заједничком претставком султану, али не и са претњом ратним бродовима. Сви посланици Великих сила на тражење колективне аудијенције добили су од турске владе одговор да она не може предложити султану никакву колективну аудијенцију, јер то досада није никада био обичај, а то се противи суверености Турске, „тим пре што се она тиче једне одлуке Сила која није саставни део примљенога реформнога плана, и што је она предложила финансиске реформе Силама“. На предлог Сила да се приходи три румелиотска вилајета праведно скупљају, да се троше на праве потребе управних власти, да се царински и порески приходи не расипају, ит.д., Турска је одговорила тражећи да се царинске таксе на стране производе повећају од 8% на 11%, „по вредности“. На ново настојавање Сила да султан прими њихов предлог о финансиској контроли Сила, дошао је опет негативан одговор; Немачка је одбила да учествује у поморској демонстрацији. Онда су осталих пет Сила решиле да свака пошаље по

једну ратну лађу са мањим бродовима у Пиреј као концентрационо место, а одатле да крену за Митилену — да заузму царинарницу, телеграф и пошту, да остану осам дана, а ако ни то не помогне онда да наставе окупацијом острва Лемноса, па и Тенедоса. Лорд Ленсдаун је препоручивао британском посланику у Цариграду да не остави ни зрачак наде на Порти да ће он трпети дотадање методе одуговлачења обећаних реформи. Он је нарочито подвлачио да се судске реформе, исто као и финансиске, морају извести, хтела Турска влада или не. Крајем новембра, ратни бродови Сила дошли су под Митилену. Турска влада се онда јавила са предлогом да финансиске делегате Сила наименује својим чиновницима. У исти дан владе Русије и Аустро-Угарске су упутиле београдској влади, као и софиској и атинској, ноту, позивајући их да употребе свака у својој земљи утицај да се у три реформна вилајета престане са међусобним истребљивањем, да се у часу кад Силе имају озбиљну намеру да побољшају стање хришћана у томе подручју престане с изазивањем устанка и буна, јер су Силе решене да очувају макар и силом тадање политичко стање на Балкану. Европска ескадра је дошла 27 новембра у Митилену и извршила наредбу. Турска је 5 децембра примила све што су Силе тражиле, са много резерви, али тек примила. Цео нови реформни план је одобрио султан 6 јануара 1906 године.

1906 година

Година 1906 је важнија од 1905 за реформну акцију у Европској Турској. Русија се приближавала енглеској тези, Италија је ушла са Русијом у разговоре, Француска се у питању отоманских финансија ставила на страну Немачке, Аустро-Угарска је показивала све јачу независност у своме раду, „намерно гурајући напред да би се нешто дододило или изазвало на Балкану“; Немачка, опет, чува ислам од хришћанства, а султан јавно назива немачкога цара јединим својим при-

јатељем. Промена министра иностраних послова у Аустро-Угарској, изведена по жељи Франца Фердинанда, значила је промену, активнију спољну политику на Балкану. Предмет те политике било је ломљење Србије. „Сломити Србију значи сузбити активност међу Југословенима у Дунавској Монархији“. Долазак Извољског за министра иностраних дела у Русији наместо графа Ламсдорфа, значио је активнији утицај Русије на Балкану. Извољски је одмах у почетку свога министровања ставио пред Аустро-Угарску: а) питање о Србији, тражећи блаже поступање; б) питање о Дарданелима, стављајући у изглед отварање мореуза за руску ратну морнарицу.

Султанове невоље са својим људима, са земљом и са Силама нису биле завршене. Поред финансиског реформирања, дизао се баук „проширења надлежности и права маједонске реформне жандармерије“. Силе су наилазиле на предлоге Србије за наоружање хришћана у Турској за самоодбрану и тражиле су право мешања у истрагама противу злочинаца и преступника макар да су они турски чиновници и војници. На Балкану је настала затегнутост између Бугарске и Грчке због погрома Грка у Бугарској и због правог клања између грчких и бугарских чета по солунском вилајету. Између Куцовлаха и Патријаршије долазило је до сукоба због отварања аромунских школа и цркава у Турској.

Турска је неколико пута покушавала да од Европе добије одобрење за повећање царине од 8% на 11% ad valorem за увезену робу Великих сила у Турску. Она се правдала и обећавала да ће лакше моћи применити реформни план — јер ће лакше исплаћивати чиновништво и остale издатке. Силе нису биле вољне да то одobre, а нарочито Велика Британија, докле не буду уведене и финансиске реформе. У јулу 1906 Велика Британија је пристала на ово повећање царина на робу по вредности, али са великим ограничењима, међу којима је и то да се приход искључиво употребљује за Маједонију, и да се узму сигурна јемства да ће Турска испуњавати своје обавезе према Силама. Последња реч је била дата Међународној комисији за решавање о

цивилним издацима, а Порта је морала гарантовати сталност годишње суме од 250.000 турских лира за Мађедонију. Енглески предлог био је примљен тек крајем 1906, после дугог опирања Аустро-Угарске, Немачке па и француског амбасадора Констана. — Балканске државе биле су искључене из сваког суделовања у овој акцији.

„Положај на подручју реформне акције није се побољшао. Активност српских, бугарских, турских и арнаутских чета је нешто мања, али она грчких чета, састављена од Крићана и помогнута од грчких конзула и владика по Мађедонији, изазивала је по свирепости осуду страних држава.“. У Грке је ушао неки бес, јер њихови конзули и владике нису знали за обзире човечности и границе шовинизма. Турска је тражила од атинске владе за конзуле, за владике од Патријаршије цариградске да неке од њих смени. — Румунска влада је успела да султан одобри признање аромунске народности и тиме је само појачана борба међу народностима на терену. Командант жандармерије, Де Ђорђис, чинио је напоре да се реформна жандармерија не истиче свуда као заштитник хришћанских маса, али је свуда од турских власти и становништва наилазио на отпор. Уосталом, тако је султан наређивао муслиманима.

Енглеска је настојавала да се реформе прошире и нове, судске, заведу. Њени разговори о томе са Силама могу се свести на ово. Француска је с обзиром на своју политику пристајала уз Енглеску да се заведу и судске реформе. Нови аустро-угарски министар барон Ерентал није био никако за то да се реформна акција предаје из руку Русије и Аустро-Угарске, концепту Сила. Она је претила да ће „послати све ѡаволу“ ако се Силе и даље мешају у ново реформисање Турске. Италија је била наклоњена скупној акцији Сила, а Русија је била неодређена; у почетку разговора она је била мишљења бечких кругова, а после посете Извォльског у Паризу крајем 1906 променила је своје држање. Енглеска је тражила да се реформа судска изведе не само удвајњем плате чиновништву, него европском контролом над радом судских власти. Енглеска се осведочила да се

морају поставити нарочити комесари-инспектори судских области, а не да се надзор над судовима повери финансиским инспекторима, као што се у почетку мислило.

1907 година

Почетком 1907 године, докле је у Мађедонији, за време снега и мраза, владало међу народносним четама затишје, две организације су радиле у њој. Једна легална, европска; друга, нелегална, Мађедонска унутрашња револуционарна организација (М.В.Р.О.). Европски претставници жандармерије и цивилне акције израђивали су нов план за жандармерију у реформној области, а под притиском енглеских захтева за што ефикасније реформе, Аустро-Угарска је израдила, договорно са Русијом, програм за реформу судства у истом кругу. Порта је, као одговор на овај напад на њена суверена права, одговорила својим пројектом за преуређење судова и радом нарочите комисије на лицу места. Вођи бугарске револуционарне организације, иако између себе завађени, радили су у исто време на организацији новога устанка, који је требало да изазове по сваку цену интервенцију Сила у Мађедонији. Вођи осталих одбранбених, српских и грчких организација, спремале су опет своју акцију за тај случај. Докле су дипломати у Цариграду разговарали са Портом око судских реформа, дотле су Турци почели реформу судства установом мешовитих преких судова. Ове судове (пет мусулмана и два хришћанина) постављао је и састављао Главни инспектор Турске за реформну област.

У европском јавном мњењу, које је све више сматрало Балкан као неко буре пуно барута, постепено се ствара мишљење да ће се морати, најзад, Европска Турска изделити међу народности, на начелу народности. Италија је сада у ближем додиру и споразуму са хабзбуршком монархијом него што је била пре две године. И она је сада за „аутономије на начелу народности“,

формула која је могла да се примени и на Арбанију, и на Маћедонију и на Стару Србију, итд. Италија је сад желела да одвуче пажњу Грчке од Епира и да ову упути на Маћедонију. Промена владе у Бугарској са тежњама за насллањање у првом реду на Аустро-Угарску, мења став Бугарске према Србији. Договорно или не, владе бугарска и аустро-угарска чине кораке противу акције чета, прва у кабинетима Сила, а друга, договорно са руском, у кабинетима атинском и београдском. Обе оптужују чете српске и грчке да ометају реформну акцију Сила и да уништавају невино становништво у реформној области. Статистика из овог времена била је оптрилике оваква: од марта 1906 до марта 1907 турска војска је имала 56 сукоба са бугарским, 34 са грчким, а 11 са српским четама. У енглеском Доњем дому неки чланови његови, а и чланови Лондонског балканског комитета, тражили су да се сазове европска конференција и на њој расправљају могућности решења балканских народносних спорова. Овај Лондонски балкански комитет меморандумом је тражио од влада атинске, београдске, букурешке и софиске да се „споразумеју о заједничком решењу Маћедонскога питања“. Енглези су добро мислили, али нису познавали маћедонски метеж и само питање. Бугарска је у ово време нагињала жељи да оружјем расправи Маћедонско питање на територији краљевине Србије. Отказ транзита српске робе на линији Цариброд—Бургас—Варна, тајни мемоар Силама противу српскога рада у Маћедонији, оштри написи софиске штампе, оптужба против Србије да ради договорно са Турском, били су знаци ове жеље кнеза Фердинанда.

Аустро-угарскаnota, којој је био покретач нови аустро-угарски министар спољних послова, Ерентал, упућен владама у Атини, Београду, и у Софији, није код посвећених остављала сумње. Бечка влада је желела: 1) да покрије један свој неуспех, јер барон Ерентал није успео да створи једну четворну Антанту од Русије, Француске, Немачке и Аустро-Угарске, и да осами Енглеску у озбиљној и искреној намери за преуређење Турске у корист хришћана у Маћедонији; 2) да за не-

успехе реформне акције окриви балканске државе; 3) да веже руке Србији и Бугарској у овој ствари и удаљи једну од друге што више; 4) да искључи и Италију из решавања питања. Ову ноту су усмено поткрепиле све Силе, а Ерентал је гледао да Русију добије за свој спољни план о реформама у Мађедонији и делу Старе Србије (у скопљанској области).

Влада Србије је у свом одговору не само подвукла него и тражила да се реформна акција прошири на све оне области које су намерно искључене при одређивању реформнога подручја. Противна је била да се интереси српства жртвују интересима какве друге народности. Бугарска је јасно, опет, обележила своје гледање на Мађедонско питање, тражећи да се подручје реформне акције прошири тако како би се поклопило са територијом коју она сматра као сферу бугарског утицаја. Атинска влада је одговорила да треба реформну област довести, пре деобе њене на начелу *status quo*, у њене географске, етнографске и историске границе. Владе српска и грчка су одбацивале одговорност за оштрину четничких народносних акција, од којих је грчка била по свирепости почињених дела далеко јача од осталих народносних четничких организација.

Русија је пристајала на измену Мирцштегског уговора (чл. 3) и сагласила се у први мах на реформу, верујући у чисте намере Аустро-Угарске. У по тих аустро-руских разговора руска дипломатија добила је из Цариграда обавештења да се Ерентал погодио са султаном: он је султану дао тврду реч да ће спречити извођење реформама у Европској Турској, а овај њему обећа концесију за градњу железнице Увац—Косовска Митровица. Некако баш у ово време су арбанаски емигранти поднели Хашкој конференцији за мир претставку за аутономију Арбаније. Извор и потстицај био је у Бечу.

Младотурска револуција 1908 године

У самоме почетку 1908 за оне који су били посвећени у намере аустро-угарске политике није било изненађење што је Порта, на позив Европских сила да

обнови мандате целоме европскоме апарату (цивилним агентима, реформној жандармерији, финансиским саветницима) за реформну акцију, одговорила неодређено. Султан је, знајући намеру бечке владе а имајући на својој страни Немачку, кренуо акцију да се ослободи досадање европске стеге. Његов одговор није био негативан формално; он је предложио да се цео апарат стави у службу отоманске империје, „тиме ће се помирити свачији интереси. Сачуваће се престиж и суверенитет Турске, а служба целог реформног апарата неће се прекидати“. С обзиром на расположење и млакост руског утицаја, на држање Аустрије и Немачке према реформама, на рад Турака да убију акцију Сила, на четничку активност и политику балканских држава, Силе европске ступиле су са Портом у нова претакања стarih аргументата за реформе и против реформама. Енглеској се била досадила ова игра са маћедонским реформама, па је њен министар сер Едвард Греј израдио нарочити свој план за решење Маћедонског питања. Тај енглески програм је био овај: 1) Повећање реформне жандармерије са правом да европски официри командују, а не, као дотле, да буду само инструктори; 2) цивилни агенти и финансиски саветници придају се Главном гувернеру као нека врста владе; 3) смањење турских трупа на подручју реформноме; 4) све Велике силе гарантују целокупност Маћедоније; 5) над територијалним подручјем реформне акције стоји гувернер кога поставља султан, али по пристанку Сила. Ниједна од Сила није прихватила безусловно овај пројекат радикалнога решења Маћедонског питања. Немачка и Аустрија су биле противне, а Русија је поднела други предлог, који се разликовао од енглеског у томе што је предвиђао очување *status quo*. Енглески предлог вођио је право у аутономију какву је добила Источна Румелија 1878. Италија и Француска су примиле руски предлог о проширењу опште европске контроле уместо двојне аустро-руске, као и реформу жандармерије, стварајући народне пољске чуваре за безбедност сеоског становништва, које је трпело велике зулуме са свих страна. Вашар који је владао у Европи у погледу

Маћедонскога питања овим се још повећао. Турска је покушавала да се приближи Београду, Атини и Букурешту. Аустро-Угарска је, опет, заводила Бугарску да о немогући сваки споразум са Србијом. Гуркали су је чак да зарати на Србију, говорећи како је сада јединствена прилика за Бугарску да добије што тражи. Помогнута од Централних сила, Бугарска не би нашла на отпор Тројнога споразума после свршенога чина. Београдска влада је међутим, пред све већом опасношћу од политичкога активизма барона Ерентала, говорила Бугарија о потреби једнога споразума о Маћедонији. Србија није ништа одређено предлагала, али, од краља до човека на улици, желело се споразумевање о Маћедонији како би се спасла и Стара Србија и Маћедонија. Састанак Николе ЈI и Едварда VII у Ревалу довео је до једног новог енглеско-руског реформнога плана за западни део Европске Турске. Основа овога, можда стога плана за деобу отоманске империје, јер реформе су у крајној линији увек значиле то, била је аутономија под контролом Сила са номиналном влашћу цариградског султана. Руски министар иностраних дела покушао је да искористи ову прилику и погоди се са бароном Еренталом да Аустро-Угарска олакша решење Дарданелског Мореуза Русији, а Русија да зажмури на анексију Босне и Херцеговине. Барон Ерентал је примио разговоре, али и обавестио Цариград о намерама Русије, и тако је изиграо Русију, стварно изиграо и себе. Састанак у Ревалу и ова руска намера, убрзали су час за револуцију у Турској. Младотурци крајем јула (24) 1908 почели су са устанком, и у Маћедонији је пукла прва младотурска пушка.

Реформној акцији дошао је крај, као и крај преображају мирним путем Турске и њених хришћанских области у Европи. Пред догађајима у Маћедонији, који су захватали, са центром револуционара у Солуну, цељу Румелију (Европску Турску) почеле су се повлачiti најпре реформаторске Европске силе са својим дотадањим пројектима. Енглеска је поздравила младотурке са жељом и надом да ће препородити Турску. Русија је оставила свој готови реформни пројекат у архиву, с

изјавом да ће га поново извући напоље ако се покаже потреба. Аустро-Угарска се збунила, јер је мрко гледала на свако побољшање стања у Старој Србији и Мађедонији. Немачка се брзо снашла, а у француској престоници, где је било седиште младотурске емиграције, слободни зидари су већ били припремили повољно расположење. Реформни жандармериски официри су били повучени у своје гарнizonе, а за месец дана од револуције сишли су из планина и народносне чете у градове Мађедоније (73 бугарских, 40 грчких, 8 српских, 2 влашке и око 1200 Арнаута-качака). Нови режим у Турској укинуо је све међународне реформне одредбе и заменио их је уставом, који се није много разликовао од његових либералних претходника, од Ђулханског хатишерифа 1830 па редом до устава од 1908. Нису недостајали добри писани закони за препород Турске, него способност за препорођивање, за прилагођавање европској цивилизацији и модерној организацији државе. Младотурци су пре свега били Турци, а либералне идеје Запада су служиле до узимања власти само као добро пропагаторско средство на Западу, и тиме су стицали симпатије. Убрзо, већ у току 1909, младотурци показују све више опаке намере да слију уједно све народности, „да их отоманизирају“ — „Слобода и једнакост за све“, више није младотурска парола, већ: — „Ово је турско и турско мора остати“.

Младотурски режим и Срби

Најпре братимљење, а после цариградског преврата од 1909, завађање, тако би се могло окарактерисати држање и рад младотурака од 1908 до 1912. Слобода и равноправност су биле пароле докле се младотурци нису учврстили на власти; а кад су то урадили, насмејали су се народностима у Мађедонији. Све револуције су имале своје прве часове када се живи од лепих речи и звучних формула — али овако кратких часова нада и зеровања није било у историји других револуција. Кад су свргнули султана Абдула Хамида са вла-

сти и довели ону скљокану воштану лутку Мухамеда V на престо, младотурци су почели да показују своје праве намере. Слобода, правда и једнакост за све, али под погодбом однарођавања. Младотурци су показивали да неће ни Србима, ни Бугарима, ни Грцима, ни Арбанасима дати ни оно најмање јемство за њихово слободно народносно развијање. Завојевач се присетио сад да завојеване треба упијати у себе, отоманизирати; несумњиво то би била погодба за даље владање над хришћанима. Само, младотурци су покушавали немогућно.

Арбанаси су тражили, на основу младотурског устава, самосталност својих цркава, школа, унутрашње управе. Цариград их је од тога не само одбио, него их је и притегао. Солунска губернија (вилајет) је подељена новом административном мером на елиптичне округе, како би се обезбедиле муслиманима старе повластице, које су они више векова уживали, а укинуле оне које су важиле по законима царевине за хришћане у Маједонији. Срби у Старој Србији су у 1909 имали велике сметње, и кад су хтели обновити своје црквено-школске општине, младотурска власт је спречила. Политика истребљивања Срба, исто тако као и раније, имала је у младотурцима заштитнике, арнаутски зулуми су се систематски настављали, а власт је то мирно гледала. За све народности у Европској Турској најтежи удар је била измена члана 16 устава, по коме је турска власт главна надзорна власт за све школе у царевини; школска настава се морала саобразити једнобразној настави за све отоманске поданике, са крајњим циљем отоманизирања. Власти су стале затварати српске школе у окрузима скопљанске области, у велешкој области, па онда у казама кумановској и паланачкој; а учитеље са уредним сведоцбама су пртеривали као скитнице. Велеиздајнички процеси постају у тим крајевима свакодневна појава кад се тичу Срба, међутим, са Бугарима и Арнаутима се друкчије поступало. — Повод за ове процесе, баш као једновремени велеиздајнички процеси у Загребу, било је удруживање Срба отоманских поданика у политичко удружење

„Лига отоманских Срба“, која је имала, тврдили су отомански чиновници, „тајне циљеве управљене противу целокупности турске империје“. Младотурци су могли премостити све прве тешкоће, јер су признали свима народностима једнакост пред законима са муслиманима и тиме имали сву њихову помоћ. Сад, кад су се укрепили, учврстили, и добили моралну подпору Немачке и Енглеске, они су изгласали закон, којим се свима мусиманским народностима забрањивало оснивање политичких удружења и националних организација. Младотурски режим се брзо показао недорастао за крупна питања — а крупно питање је било ово о народностима; врдности је требало окупити око њих, а не старателје, који су правили контра-револуцију да младотурке оборе. Хришћанске народности су сувише далеко и дубоко отишле у организовању народне свести и енергије, те је намера младотурског режима за њихово денационализирање била апсурдна. Мирним путем се она није могла остварити.

Нова Турска и стара Турска

Младотурска влада је желела да се ослободи свих капитулација које су одавно дали или добром вољом султана Мехмеда II, или под притиском међународних невоља доцнијих султана. Она је у њима гледала опасност, исто као и аустријски цареви и мађарски краљеви у погледу аутономија цркава Срба и Румуна у Хабзбуршкој монархији. Влада Хилми-паше је тражила да законима поништи аутономије и Васељенске цркве, и Бугарског егзархата, и да их направи органима политичке власти. Она је хтела да их потчини, али и да појача неслогу међу народностима на Балкану и у Малој Азији. Поред овог начина однарођивања младотурци су употребљавали и друга средства. Таква су била: стварање једне опште партије Демократске лиге за мусимане и немусимане, стварање мешовитих локалних одбора за изравнање сукоба, спорова међу народностима (школских, политичких, верских). Народносне

групе су међутим улазиле у владину партију и њене одборе само оним делом који је увек био уз власт, а већи, борбенији део народа ствара и поред полиције одвојене партије, клубове, удружења, са народносним обележјем. Арбанаси су се показали 1909 најборбенији, а њихове тежње су чисто народносне и наперене противу свих. Бугари су имали у Мађедонији две партије: Једна је „Народна федеративна партија“. Ова је за слогу балканских народа споља и унутра. Друга је партија „Бугарских конституционих клубова“, са чисто бугарским националним карактером; обе су биле у непомирљивој завади. Ова друга је била јача и имала је више подршке у самој Бугарској. Срби су имали своју „Лигу отоманских Срба“, са српским обележјем, и са програмом „бранити уставни режим, а чувати своје народносно име“. Брига за Грке у Мађедонији пренесена је на Васељенску патријаршију, коју су тада помагали посланици у турском парламенту (у њему је 134 Турака, 72 Арапа, 25 Арбанаса, 23 Грка, 10 Јермена, 4 Бугарина, 3 Србина и 1 Аромун). Васељенска патријаршија као најбогатија многобројним аутономним повластицама је прва и на најјачему ударцу. Удар по њој требало је да буде почетак за укидање режима капитулација датих хришћанским силама откако су отомански султани освојили света хришћанска места у Малој Азији. Младотурски режим је пошао у правцу најмањег отпора, почeo је са Васељенском патријаршијом, а поред тога и са Егзархатом. Имајући у рукама политичке народносне организације, њему је лако било сузбити их, уништити. Патријаршија је имала за собом Грчку, а Егзархат Бугарску; то није било много, јер неудружене ове балканске државе нису могле давати неки озбиљан отпор, тим пре што интересовање Руса за судбину ове две верско-политичке установе није било јако као седамдесетих година. Русија је помишљала на организацију балканских држава, која би или приволела младотурке на постепену еволуцију у духу народносних аутономија или удружила хришћанске државе за решење Источног питања, — удруженим снагама. Она, међутим, није заборављала ниједан споразум с Аустро-

Угарском, споразум коме би база била одржавање тадањега стања на Балкану. Она је то добила, иако Аустро-Угарска није била потпуно задовољна тадањим руским везама са Бугарском, а била задовољна што Турска наставља политику завађања народности у Европској Турској путем њихова отоманизирања. За Србију је, као и за остале балканске државе, било главно да је Маћедонско питање остало стварно европско, иако је граф Ерентал био за то да оно остане и даље предмет интересних сфера најближих великих држава. Путовања бугарскога и српскога краља у Петроград и у Цариград давало је још више жеље аустро-угарским активистима да што пре реше Балканско питање. Срби су поставили два захтева, који нису могли бити њима у вољи, а то су: Дунав-Јадранска железница; и умирење и разоружање Арнаута у Старој Србији или раздавање оружја Србима. Срби су правилно ценили да просветно-културна акција завршава свој живот и да Маћедонско питање улази у трећу и последњу — политичку фазу, чије трајање није било могућно одредити. Они су се у Цариграду формално са младотурцима тукли за очување националних обележја цркава и школа у Маћедонији, али решење тога питања није зависило од тог него од европске консталације. Протести Васељенске патријаршије, опструкција народних посланика, Грка и Срба и Румуна у турском парламенту, због закона о школама и старим црквама, стварно нису много ни значили, нити утицали на будућност.

Бугари су у исто време имали овакву политику. После младотурске револуције, они су имали два пута: или да уђу с војском у Турску, или да са њом буду савезници. Бугарска је изабрала трећи пут, она је хтела да егзархисте организује на два начина; један је легални, то јест по законима Турске, а други нелегални, којим би сечувале четничке организације поред легалних и биле контрола и помоћ њима. Ова политика је ишла за тим да се по сваку цену прилике у Турској не среде. Грци су слично гледали на ствар, Румуни исто тако, иако су Румуни ушли последњи и нови у маћедонски вртлог. Није требало давати времена ни могућ-

ности да се Турска преуреди. Турска се, опет, својим властитим снагама није дала преуреđити. Закони о расељавању хришћана, о насељавању мухацира из Азије по Мађедонији и Старој Србији, о гоњењу чета, о некој врсти општега бојкота немусиманских елемената, и о другим разним мерама, нису се могли у кратком времену извршавати, и да је била друга а не турска администрација. Завојевачи Турци нису могли извести што су намеравали да су имали на располагању и дуже времена него што су имали. Кредит, који су јој дале Енглеска и још неке државе, није им много вредео: Турској није могао помоћи нико, чак ни европске реформе ни европски реформатори. „Болесник на Босфору“ је био овога пута доиста на умору, петстогодишња феудална азиска машина, подмазивана највише хришћанском крвљу, престајала је да ради.

Последњи реформни планови

а) Аустро-угарски план

У пролеће 1912 Русија и Аустро-Угарска су правиле неке покушаје да се у погледу Балкана нађе некакав споразум. Главна сметња у Бечу, граф Ерентал, који је на бруталан начин 1908 онемогућавао споразумевање са Русијом, и Извољски у Петрограду, престали су да буду чиниоци у Бечу и Петрограду; први је умро, а други је отишао за руског посланика у Француску. Разговори нису довели до резултата, иако су обе државе изјављивале да су руководни принципи њихове спољне политике: одржање тадањег стања на Балкану и мирно развијање и независност балканских држава. Аустро-Угарска је уносила више уздржљивости од Русије у изјаве и у држање своје. Бечка влада је веровала да је за своју политику на Балкану задобила краљеве Црне Горе и Бугарске, којима је била подарила почасне чинове у аустро-угарској војсци. Руска влада је била одређенија, а имала је Србију, Бугарску и Грчку и Црну Гору као помоћнике за политику на Бал-

кану. Стање у Европској Турској бивало је све горе. Младотурски режим је био гори од старог. У Енглеској су чланови тада значајнога „Балканског комитета“ тражили интервенцију Сила у духу чл. 23 Берлинскога уговора. — Реформе, контрола Европе, па евентуално и аутономија Мађедоније, по угледу на Левант, биле су изношene у јавности као мере да се поправи опаки положај хришћана у Турској. Европско јавно мнење било је противу младотурака у толикој мери да су главни људи из младотурскога удружења „Јединство и напредак“ тражили у Енглеској помоћи да поправе администрацију у Турској и да тобож направе на тај начин ред. Побуне гарнизона у Дебру и Битољу и у Охриду, арнаутски покрет у Метохији и око Косова, и размирице међу турским политичарима у Цариграду — спречили су ову намеру неких младотурака од утицаја — у које су службени енглески кругови донекле веровали.

Нови аустро-угарски министар иностраних дела наставио је онде где је стао граф Ерентал у погледу балканских планова. Граф Берхтолд је, без претходног саветовања ма са којом Силом, кренуо питање односа на Балкану. Циркуларном нотом од 13 августа 1912 он је позвао Европске сile на разговор о унутарњим приликама Турске. Образложение графа Берхтолда је овакво. — „Црногорско-турски гранични сукоб, покољ над хришћанима у Кочанима, рад чета у Епиру, као и тежње цариградске владе да дадне неку врсту аутономних права Арбанасима, показују да би могли настати заплети“. Црна Гора, Бугарска, Грчка и Србија не гледају добрым оком шта се ради у Турској. И зато се бечкој влади чини да би децентрализација турске управе у Европској Турској задовољила све народности. Према томе она се обраћа европским кабинетима да ступе са њом у преговоре како би се споразумели: „1) да приволе Турску на увођење прогресивне децентрализације — која би зајемчила хришћанским народностима оно што оне са правом траже, и 2) да настану код балканских држава да мирно причекају докле се та политика не приведе и у дело“. Русија је пристајала

на овакве разговоре, такође и Немачка, и Енглеска и Француска, али не и балканске државе. Спољна размишљања су могла бити само у погледу форме намераваних корака, али све скупа балканске државе су овај корак аустро-угарске владе сматрале у основи као план да се задовоље њена стремљења и да се спрече балканске државе да саме преузимају какву акцију. Пре свега, мислило се у Београду, сваки корак предузет платонски остао би без дејства на Турску. Успеха би могла имати акција која би била колективна, једнодушна, искрена и кад би Турска видела да све Силе хоће да своју одлуку макар и силом наметну Турској. Даље, унутарња криза Турске у овоме времену била је врло озбиљна, те је сваки корак Европских сила могао само да је погорша. Каквога је значења могла имати прогресивна децентрализација, кад се знало да су у Европској Турској само вилајети скадарски и јањински били прилично хомогени по становништву. У Мађедонији је, тако рећи, свако село било исецкано на присталице Грка, Срба, Бугара а понекде и Куцовлаха, и тешко је било наћи мерило да се изврши деоба на области на начелу народносном. Зар се под аустро-угарским предлогом није крила права намера Аустро-Угарске: издајствовати аутономију Арбанасима, који су углавном били под утицајем њеним и покварити хармонију која је у лето 1912 била потпуна између Бугарске, Грчке, Србије и Црне Горе у погледу на решење Мађедонскога питања. Сваки корак Сила, опет, у Београду, Атини и Софији, није могао наћи на добар пријем, а ни дејство његово не би било велико. Научени од толико година на савете и препоруке Сила, а нарочито на неиспруњавања датих обећања у погледу реформама, балканске државе би нове савете узеле на потсмех. Бугари и Срби, видевши са колико вике граф Берхтолд објављује свој покушај за реформе у Европској Турској, и своју наклоност за арбанску аутономију, били су уверени да је граф Берхтолд желео да освоји јавно мњење у Европи и тако поврати Аустро-Угарској њено старо место у друштву Сила. Незгодно стање у Турској било је поvod да подвуче свој интерес, улогу и циљеве у Источ-

номе питању, да опомене све редом да се без ње оно не може решавати, а кад се већ решава да се зна какво ће њено становиште бити. Српска влада је одмах, чим је видела текст аустро-угарске ноте, ценила овако њен циљ и повод. Остале европске владе су тек доцније разумеле ову игру из Беча.

6) Турски план

Буна у Арнаутлуку, акција Аустро-Угарске и савети Великих сила дати новој цариградској влади Муктар-паše, којој су били противни старотурци, изазвали су турску владу да објави реформе за Арнауте. Ова мера изазвала је и обећања дата Силама да ће учинити реформе и за Мађедонију; и овога пута под притиском Сила и озбиљних захтева балканских држава, Турска спрема план за реформу — и расипа, као и дотле, обећања. Између ових обећања налазила су се и ова: примена општих закона онде где постоје судови, а где судова нема, суђења да буду по обичајноме праву, доводећи примену закона у склад са разликом у народностима; увођење у администрацију спремних чиновника без обзира на веру и народност, нарочито у локалној управи; отварање школа редовних и пољопривредних за немусиманске народности (на сваких 300.000 становника хришћана по једна гимназија и пољопривредна школа); отварање богословских школа; грађење путева, мостова, наводњавања, исушивања поља, рационална експлоатација шума и рудника; образовање општина; служење регрутa у родним крајевима.

Овај реформни план је поднет Силама као оно што би требало учинити, а према закону о вилајетима из 1880, који је израдила Европска комисија. Објављујући ово, Турска је правила у близини Једрене маневре са 50.000 људи, а убрзо почела и општу мобилизацију војске. Одговор је био мобилизација војске Бугарске, Србије, Црне Горе, Грчке.

Велике силе су овластиле Русију и Аустро-Угарску да опомену владе у Београду, Софији, Атини и Цети-

њу да ће „ослањајући се на чл. 23 Берлинског уговора узети Силе у руке, а у интересу народа у Европској Турској, извођење реформама у администрацији Европске Турске; а те реформе не могу врећати султанов суверенитет и целокупност турске територије“. Све што балканске државе буду урадиле противу Турске, казале су Силе, оне неће признати. Силе су предале Турској једну ноту у којој се говори о њиховим намерама у духу чл. 23 Берлинскога уговора и закона о вилајетима од 1880, али се не помиње „да ће оне узети у руке спровођење реформама“. Оне говоре о реформама које захтева стање у Европској Турској и о нужним мерама којим би се оне оствариле у интересу народности, без штете „за територијалну целокупност отоманске царевине“.

Владе београдска, софиска и атинска упутиле су непосредно цариградској влади једну ноту у којој су тражиле две ствари: а) да Турска одмах опозове указе о мобилизацији своје војске, и б) да у року од шест месеца спроведе реформе у овоме духу: 1) потврда етничке аутономије народности у царевини са свима консеквенцијама (административна и обласна аутономија, гувернер Белгијанац или Швајцарац, изборне скупштине, жандармерија, слободна настава, народна војска); 2) пропорционално претставништво сваке народности у отоманском парламенту; 3) учешће хришћана у свима гранама државне управе; 4) изједначење свих школа општинских и државних; 5) обустава сваког усељавања и насељавања у крајеве Европске Турске са намером да им измене етнички карактер; 6) обласно регрутовање хришћана за војску са хришћанским кадровима, а докле се ови кадрови не организују дотле обуставити регрутовање; 7) реорганизовање жандармерије у Европској Турској са официрима неутралних држава; 8) наименовање валија у вилајетима у којима у већини живе хришћани; а избор валија-гувернера из неутралних земаља вршиће се са одобрењем Великих сила и уз помоћ изборних окружних одбора изабраних преко изборних срезова; 9) установљавање Врховног већа при Великом везирату у Цариграду — пола муслмана пола хришћана, а ради контроле ових реформама.

Србија, Бугарска и Грчка известиле су у исто време и мандаторе Великих сила, Русију и Аустро-Угарску о горњем кораку — сматрајући „да би после толиких обећавања, тако често и свечано даваних од стране Турске.... било свирепо не добити у корист хришћанских народности у отоманској царевини радикалније и одређеније реформе којима се може стварно побољшати њихова зла судбина ако те реформе буду искрено и интегрално изведене“.

На ноту балканских држава Турска је урадила ово. Она је одговорила Силама да признаје потребу за реформе у Европској Турској, дала је обећање да ће поднети предлог закона од 1880 поново на одобрење у духу аутономија и скрупулозног примењивања. После свога је дошао најпре прекид дипломатских односа, па онда брзо и објава рата 18 октобра 1912.

Стара Србија уочи Балканског рата 1912

Објава рата Турској у октобру 1912 чини крај политичко-културне делатности Србије међу Србима под Турском.

Уочи самог рата положај Срба у Турској био је под младотурским режимом гори него пре успелога устанка младотурског од јула 1908. Арнаутски устанак од 1911 унео је пуну анархију у Стару Србију; Арнаути су били господари у њој. Наши суграђани у Турској били су без заштите власти, а притом без оружја. Србија је почела због тога да се узнемирије. Почекео је из народа у Србији притисак да се нешто учини да се Србима у Турској обезбеди опстанак. Влада Н. Пашића је због тога намеравала да припреми једну акцију у Европи за то обезбеђивање опстанка српског живља под Турцима, који је нераздвојно био свезан за судбину Србије. Влада Србије је у септембру 1912 сматрала да се то може урадити реформном акцијом коју би Европске силе израдиле, а потом реформни план извеле, контролисале и јемчили. — Тада се мислило да су за то најпре потребни пристанци балканских држава, и зато је Ср-

бија предала Силама свој предлог. У томе предлогу су била два дела: одређена територија и реформне мере које би се имале на тој територији применити.

Територија која је означена у томе предлогу била је ограничена на Стару Србију. Та територија је обухватила цео косовски вилајет са старим Новопазарским Санџаком, северо-западни део косовског вилајета са јадранском обалом (Драч, Љеш, Св. Јован Медовски, итд.), северни и источни део битољског вилајета (Дримкол, Дебар, Пореч, Прилеп). Географски би та област била овако омеђена: од тромеђе на старој српско-бугарској граници од Патарице на Југ вододелницом између Злетовске Реке и Брегалнице, а од утока Злетовске Реке Брегалницом до утока Брегалнице у Вардар. Одатле Бабуном тако да Прилеп и Кичево с Охридом и њиховом околином улазе у састав њен. Од Охридског Језера донекле Црним Дримом па онда реком Шкумбом. Ова област претставља територију на којој су Срби дигли Стару Србију, на којој су се сачували као такви после освојења Турака све до 1912. У овој области су Срби до уочи српско-турског рата претстављали већину српску. Новопазарски Санџак са Косовом и Метохијом до Шар Планине бројао је 472.000 Срба; скопљански санџак (без Штипа Пехчева и Радовишта) бројао је 285.000 Срба; дебарски санџак (Горња Река) имао је 42.000 Срба; скадарски северо-западни део имао је 28.900 Срба, а Кичево и Пореч имали су 32.300 Срба.

На тој области Србија је тражила аутономију какву је имао Крит — другим речима постављала је ове захтеве: 1) Гувернер хришћанин кога би наименовао Султан са пристанком Великих сила; уз гувернера саветодавни Изборни савет од 12 чланова, бираних сразмерно броју народности које станују у Ст. Србији; 2) Скупштина са надлежношћу предвиђеном у сличним аутономним областима, буџетско право, народна привреда; 3) подела Ст. Србије на округе, срезове и општине с одборима изабраним по начелу пропорционалности; 4) закони отомански, али и: једнакост пред законима, укидање феудалних односа, слобода вероисповести и савести; 5) судови: примирителни, првостепени,

и један Апелациони суд; сви судови састављени с обзиром на разне вероисповести, верске обичаје и народност; 6) извршна власт је у рукама гувернера. Жандармерија месна — на сваких 1000 људи десет жандарма — од мештана. На случај изванредних прилика редовна војска може бити зvana у помоћ. 7) Регрутси служе свој рок у Ст. Србији сем у случају рата; 8) Ст. Србија све своје приходе трошећи на унутрашњу управу, сем 70% за дугове Отоманској банци; сувишак расхода плаћа државна хазна, сувишак прихода припада државној благајни. Према томе принцип једнакости, равноправичности и слободе у широком смислу речи предвиђен је за све народоности у Ст. Србији које живе са Србима.

Арбанаси и Стара Србија

Сем са Русијом, Аустро-Угарска је начинила и са Италијом споразум о Балканском Полуострву. Као и са Русијом, Аустро-Угарска је с Италијом уговорима утврдила да се *status quo* на Балкану не мења без узајамног споразума. Обе ове силе нису још довољно биле припремиле за себе расположења у овоме делу Турске, а нарочито не међу Арбанасима, који су били предмет њихове нарочите акције и пажње. У погледу арбанаског подручја, поред уговора о Тројном савезу постојала су три споразума о томе између бечке и римске владе, један од 1897, други од 1901, трећи од 1907; сви су углавном негативни, сви садрже „шта обе стране неће предузимати на томе подручју“. А ово подручје, географски и етнографски још неодређено, постало је у ово доба предметом приближавања и арбанашких националиста и разних претендентата. Неколико арбанашких избеглица школованих на страни, незадовољни управом Абдула Хамида кренули су трагом младотурака. И када је револуција у јулу 1908 почела у битољском вилајету, почело је веће комешање међу Арбанасима са захтевом да се не уводе никакве реформе у њиховоме подручју (да се из њега избаце све фанде,

католици Арнаути, да се не гради железница кроз Новопазарски Санџак, да се не уводе судске реформе). Доцније су Арбанаси поднели свој програм цариградској влади са програмом: „Арбанија Арбанасима“ са пуном аутономијом под султановим суврентвом. И да је, поред обећања из Цариграда да се бар нешто од овога учини, нешто и учињено, тешко би се могло угушити побуњеничко расположење. У косовском и скадарском вилајету Арбанаси су одбијали да плаћају данак, да служе војску, да се разоружају. Они су почели да се буне, те су младотурци морали војском да угушују буне. Крајем 1909 било је између војске и побуњеника сукоба, који се нису увек свршили у корист редовне војске. Глас националиста-емиграната у Америци и у Европи почиње да расте; у Европи напоредно са интересима Италије за судбину Арбаније. Политичка литература на немачком и италијанском језику постаје све обилнија. — Рим и Беч се надмећу, стварају катедре за арбански језик и културу, окупљају људе и помажу их у тежњама за аутономна права Гега и Тоска, за језик школски, за цркву, за управу. Арнаути су на лицу места, подржавани од других, држали веће скупове у Скадру, Елбасану, у Дебру, а у гомилицама по Арнаутлуку. А у пролеће 1910 дигла се права буна, чији је центар био град Пећ; буна се раширила на неколико округа; у буни је учествовало 20.000 Арнаута, који су изашли пред педесет батаљона пешадије, са потпуно модерним маузеркама. Први сусрет побуњеника и регуларне војске био је неповољан по Турке, који су морали мобилисати много више војске и прогласити опсадно стање у „Арнаутлуку“. Арбанашки претставници су после ових успеха одлучно тражили од Порте аутономно управљање. Турска је објашњавала иностранству овај покрет као последицу општинских приреза и мера да се уведе ред и законитост међу Арнаутима. Овога пута први пут нису власти обмањивале јавност о циљу и о поводу арнаутске побуне. Главни узрок за побуну био је у томе да се очувају старе повластице, ове су чиниле од Арбанаса државу у држави — а султан Абдул Хамид до 1908 је главну моћ црпео у Арба-

насима на његову двору, где су му били виђени до-главници из Арбаније. Младотурци су желели да по-кажу Европи, хришћанима и муслиманима да у Турској влада сада нешто друго, да је уставни режим донео неку промену у свакоме погледу, а нарочито у афи-мирању власти у Цариграду. Они су донекле показали своју снагу, јер су до краја 1910 доиста углавном угушили ову буну, али нису разоружали Арнауте. Уосталом, Турцима и није могао бити циљ да их потпунс разоружају.

У послу око смиривања Арнаута турске власти су употребљавале и друга средства. Међу њима било је и оно омиљено султаново да склони са света опасне противнике режима. Цариградска влада је почела виђене Арнауте на разне начине уклањати; ово је узимало такве разmere, да се један виђени део побуњеника морао уклонити из Турске. Ово емигрирање се вршило нарочито у Црну Гору, где се почело стварати средиште за буну противу младотурака. Овакво стање изазвало је кораке дипломатске Русије код црногорске владе, јер је Русија страховала да се не дододи каква нова буна која би дала повод за нереде на Балкану. Емиграција (махом српске крвопије из косовскога краја) се вратила у Арнаутлук, после стварних обећања од стране Порте да ће задовољити њене интересе, тј. да ће им вратити повластице које су раније имали Арнаути. Ова обећања су била могућна, јер се у самоме Цариграду јавила озбиљна криза владавине младотурака; реакција противу новога режима је још била толико јака — да се уставни режим у Турској није могао учврстити без потреса.

Од 1911, од ових смутњи, побуна и буна Арнаута, почело је, рекосмо, веће интересовање римске и бечке владе. Обе су се изјашњавале за немешање у унутрашње ствари турске царевине, али су обе, у исти мах, давале савете помирљивости у Цариграду. Нарочито је Аустро-Угарска у томе предњачила и залагала се да се обуставе оштре мере противу Арбанаса. Русија, Италија и Аустро-Угарска су се тиме бавиле, али аустро-угарски кораци су имали карактер пријатељски по

форми, али по садржини они су одавали другу намеру. Аустро-Угарска је желела да обзани како ће се, у случају да се продужи гоњење Арнаута, она умешати на други начин, на начин који би за Арнауте био од праве помоћи. Она је била решена да другим мерама обезбеди своја права верскога протектората над Арбансима католицима — која су јој била призната капитулацијама и освештаним обичајима. Побуна у Малесији, у католичкоме делу Арбанаса, била је најопаснија. Малисори побуњеници су знали што хоће и, организовани, решени да своје захтеве оружјем у руци извојују. Њихови захтеви су били предати од њихових вођа кабинетима Великих сила. Захтеви су били да се: 1) поштују стари обичаји, 2) примењује уставност према донетом уставу (равноправност свих грађана, слободе збора, договора, језика, савести, Народна скупштина, административна децентрализација, службеници Арбанаси поштени, стручни и одговорни), 3) да се постави гувернер, 4) да језик буде арбански, 5) да се служба у војсци врши обавезно али регионално, 6) да се државни приходи сем царинских, поштанско-телеграфских и таксених, троше на потребе Арбаније, 7) да се изграђују путеви, железнице, школе, 8) да се шуме и рудници предаду у експлоатацију општинама, 9) да се враћају одузето оружје и учине репарације за Арбанасе пострадале у бунама од војничког похода. Порта је дала обећање да ће све ове захтеве испунити под условом да Малесија призна власт закона и њему се покорава. Малисори, нарочито они који су пребегли у Црну Гору и од ове имали помоћи, после ових обећања вратили су се домовима и под јесен 1911 Порта је могла обавести Силе да се Малесија умирила. То је било примирје а не мир. У лето 1912 Арнаути су господари у целом косовском вилајету; главни градови као што су Скопље, Пећ, Приштина, Призрен, Нови Пазар итд. живе у страху од њих; они су их опсели са свих страна. Косовски валија је поднео оставку, налазећи да у интересу државне целине не може више да управља кад цариградска влада потпомаже одвајање Арбаније. У једном делу Арнаутлука и Срби су се придружили својим

вековним тлачитељима-Арнаутима. То је био последњи доказ да се Османово царство приближава своме крају. Цариградска влада није извршила своје захтеве; она је била у рату са Италијом, који, истина, није био озбиљан и од великог значаја, али је Порта била немоћна да предузме какве год мере било политичке, било војничке или финансиске да побољша стање у Европској Турској.

II СРБИЈА И АУСТРО-УГАРСКА

Предигра царинског рата

„Наша суседна империја постаје нестрпљивија и почиње нас давити и у питањима која не спадају у круг наших чисто политичких односа. Питање о зајму за наоружање наше војске и грађење наших железница употребила је да нас дави и примора да купујемо и тражимо зајам у Аустро-Угарској, а не у којој другој држави. При томе прети да ће затворити границу нашем извозу и да ће нам правити сметње приликом склапања новог трговинског уговора. Она чини притисак на ономе месту где смо најосетљивији. Сад се виде и осећају погрешке прошлих влада које се нису хтели благовремено бринути да се ослободимо тога и сувише зависног положаја. Уцењује нас, тако рећи, насушним хлебом, и ако се не припазимо, удавиће нас економском и финансиском кризом“. — Тако је проценјивао крајем јануара 1905 Н. Пашић српско-аустријске односе. Ту је био и програм државне политике који је нови режим у Србији имао да изводи.

Финансије, саобраћај, оружна снага Србије захтевали су један велики напор да би се средили и поправили. Аустро-Угарска је рачунала на лавовски део учешћа у будућим зајмовима за конверзију дугова, за изграђивање железница и за набавку нових топова. Бечка влада је рачунала да присили Србију путем трговинског уговора, коме је истицаш рок, да прими њене понуде за то учествовање. Србија је 1904 године тражила од Аустро-Угарске да што пре приђе уређивању трговинских односа. Ова није прихватила ово тра жење. Аустро-српски трговински уговор — одговарали су Србији — зависио је од нових аустријских трго-

винских уговора са Русијом и Немачком, чија је основа била слична основи аустро-српског уговора: извоз стоке и житарица. Немачка је, међутим, независно од Аустро-Угарске водила поверљиво преговоре са Србијом о уређењу трговинских односа и завршила их крајем новембра 1904 једним тајним уговором. Почетком 1905 (6 фебруара) Аустро-Угарска је отказала Србији трговински уговор са роком од године дана.

Влада радикала тражила је још од 1904 повећи зајам који би служио и за наоружање. Она је одмах обавестила да ће зајам узимати у првом реду у оној земљи где је и раније зајмове правила, јер је знала за аустро-угарску теорију „да суседна Велика сила има права на учешће у овим пословима“. Од јануара 1905 почиње једна оштра новинарска међусобица између Београда и Беча и Пеште око српских зајмова и набавака, али се и у Београду ствара оштра борба противу владе. Почетком 1905 влада Н. Пашића давала је и повлачила оставку у вези с овом новинарском полемиком. У мају је влада закључила у Паризу зајам од 110 милиона динара; зајам је закључен по курсу од $83\frac{1}{2}$ за сто. Овај зајам требало је да буде овако утрошен: 43 милиона за брзометну артиљерију, 30 милиона за железнице, а 18 милиона за летеће дугове. Овај зајам због опструкције опозиције није могао да буде изгласан у Народној скупштини. Н. Пашић је поднео оставку и тражио од Краља да распусти скупштину. Краљ Петар, кад Н. Пашић није хтео да пристане на обраузовање једне коалиционе владе, поверио је владу самосталним радикалима, који су распустили скупштину и правили нове изборе. Избори су дали влади свега један глас већине (на 160 посланика — добила је влада 81). Како се борба водила на изборима око зајма, влада Љ. Стојановића је послала свога министра финансија да закључи други зајам у иностранству. Овај закључи у Брислу са једном међународном групом зајам од 70 милиона динара; финансиска група давала је зајам по $4\frac{1}{2}\%$ интереса са емисионим курсом од $84\frac{1}{2}$ за сто, али је давала одмах само 40 милиона динара, а остатак тек кроз годину дана. Овај нови зајам био је

неповољнији од онога закљученог у Паризу, утолико више што је стварну већину у тој групи финансијера зајмодаваца претстављала група аустријских банаца. И овај зајам није могао добити пристанак Народне скупштине, те је и он пропао; за њега нису били ни сами владини људи. Већини Срба у Србији изгледало је да је влада Љубе Стојановића отишла даље него што треба у односу на Аустро-Угарску, која се није према Србији добро држала.

Трговински преговори са Аустро-Угарском

Влада самосталних радикала је у новембру 1905 наставила преговоре са бечком владом о новоме трговинскоме уговору, који су прекинути због објаве на мераваног српско-бугарског царинског савеза.

Србија и Бугарска су, поред политичких уговора, закључиле 30-ог марта 1904 године и један „Другарски уговор“. По овоме стварно дефанзивном уговору обе стране су се сагласиле „да отворе границе за домаће производе и да се старају да воде према другим државама једнаку царинску политику и да упућују ту политику ка царинском савезу“. При првим преговорима српска влада је изјавила да, према тадањем уговору с Двојном монархијом, о царинскоме савезу не може бити ни речи. „Царински савез је идеал који се може постићи ако се постепено спреме повољни услови изједначавањем обостраног законодавства“. И зато је смишљао „водити једнаку царинску политику“ објашњен додатком: „и колико томе не сметају већ постојећи трговински уговори“.

Исто тако додато је ово објашњење: „Обе државе ће постепено, и уколико је то могућно, без повреде њихових битних интереса, радити да се створи јединство и тако створе услови за царински савез“. После овога су почети били преговори за нови српско-бугарски трговински уговор. Србија је предлагала да се узме за основу стари трговински уговор, па да се у току рада, у духу горњих одредаба, дотерује. Бугарска делегација

је била мислила друкчије; један делегат је тражио да се одмах преговара о царинском савезу, други се слагао са српским делегатима. Влада Србије, с обзиром на „другарски договор“, после опирања, пристала је да се покуша израдити један конкретан предлог, једна проба, и да се види на какве би се препоне наилазило при закључивању царинског савеза. Дуга узалудна претресања почела су почетком марта 1905 године. Нова влада самосталних радикала, заменивши владу старих радикала, решила је да прекине те „разговоре на пробу“. Али, на наваљивање из Софије, ипак је пристала да се доврши и пробни пројекат за царински савез. Пројекат је имао судбину да остане само као докуменат добрих намера српско-бугарске делегације. Пројекат уговора за царински савез између Бугарске и Србије су потписале обе стране. Али су га међутим измењаним нотама обеснажиле. „Уговор се неће износити на одобрење пред Парламенте, он ће остати у архивама као један неоспорни историски докуменат, којим би се у далекој будућности могло користити ако прилике буду повољније“, говорио је тадашњи српски министар иностраних дела. Бугарска влада, међутим, не обавештавајући Србију, а са намером да тим заплаши Турску, изнела је „овај архивски докуменат без практичног значења“ пред Народно собрање у форми закона. Предлог је, у Собрању, акламацијом усвојен 20. децембра 1905; овај нелојалан акт владе Бугарске узела је Аустро-Угарска за повод да почне мобилизацију за долазећи царински рат са Србијом.

Судбина свих споразума са Бугарском од 1889 до 1912 године била је да их једна страна открије непријатељу обеју држава. После посете Краља Петра у Софији, половином децембра 1904 године, са српске стране обелодањене су у бечком листу „*Neue Freie Presse*“ тајне политичких српско-бугарских договора. Крајем децембра 1905 бугарска влада службено је, dakле, открила намере Србије и Бугарске да се одбране од аустро-угарског надирања ка Солуну. Србија и Бугарска „обвезују се да се заједнички одупру и свим снагама и средствима на располагању свакој непријатељској ак-

цији или изолираној окупацији Маћедоније или Старе Србије, па ма од које Силе ова долазила“ [чл. III Савезног уговора између Србије и Бугарске од 30 марта 1904]. „Под појам Старе Србије улазио је и Новопазарски Санџак“. [Закључни протокол од 31 марта 1904, II. 2, а.]

Заплет због српско-бугарског савеза

Српска влада је, на тражење из Беча, предала текст уговора српско-бугарског о намераваној царинској унији с изјавом да га неће подности Народној скупштини на решавање и да га може прилагодити новом српско-аустријском уговору кад буде готов. Ова изјава није задовољила бечку владу, она није хтела наставити даље преговоре докле не добије одговор од Србије „да се одриче условног уговора са Бугарском“. Српска влада није могла унапред напустити један готов уговор кад није имала јемство да ће други, уговор са Аустро-Угарском, добити. Око овога је штампа, београдска и бечка, отпочела читав рат. Узалуд је са службене стране, и с аустријске и с српске, покушавано да се јавност умири, она се није много освртала на то. Бечка „Neue Freie Presse“ је препоручивала најпре један ултиматум Србији, а после њега привредни рат противу Србије. Аустро-Угарска је, уосталом, држала свој захтев „да се Србија писмено обвеже да неће износити пред Народну скупштину српско-бугарски трговински уговор докле год трају преговори између Србије и Аустро-Угарске“. Осим тога, бечка влада је тражила од ње писмена обећања да ће, ако се уговор постигне, учинити све измене у бугарско-српском уговору које буде Аустро-Угарска захтевала. Србија је дала опет изјаву да неће износити српско-бугарски уговор Народној скупштини на решавање докле трају преговори са Аустро-Угарском за трговински уговор. Србија је још пристајала да у привредном споразуму са Бугарском учини измене „које буде захтевала природа уговора закљученог између Србије и Ау-

стро-Угарске“. Србија је примила, најзад, и то да чак једновремено води разговоре за ревизију српско-бугарског уговора и преговоре за трговински уговор са Аустро-Угарском.

Србија на друго није могла пристајати, и зато је бечка влада, знајући добро да би намеравани српско-бугарски царински савез, ако би се озаконио, значио и постепено економско еманциповање балканских држава од Аустро-Угарске и смањивање њеног утицаја — прекинула даље преговоре са Србијом. Владе бечка и пештанска, поред тога, забраниле су и извоз и провоз и живе и заклане стоке и живине, иако је трговински уговор још био на снази. Забрана провоза заклане стоке била је противна томе уговору. Аустро-Угарска је сматрала да ће и овога пута њен лек „забрана извоза волова и свиња из Србије“ имати сигурнога дејства, да ће Србија попуштати. Србија је и раније, од 1873 до 1906 више пута, доиста, под сличним притиском попуштала. Ова ствар је дошла до расправљања у Народној скупштини; све три опозиционе странке, радикали, либерали и напредњаци, осудивши једногласно држање Аустро-Угарске, нашли су „да је влада правично поступила што није примила захтев аустро-угарске владе... и одобрава јој тај поступак“. Влада Љубе Стојановића која је била вољна да с Аустро-Угарском нађе базу за срећивање односа, морала је да почне царински рат. Чим је Аустро-Угарска забранила увоз, извоз и провоз из Србије, влада београдска је забранила увоз и провоз шпиритуса и шећера из Аустро-Угарске. Београдска чаршија заједно с извозницима, бар у великој већини, храбрила је владу да истраје у отпору, да прекине даље преговоре о зајму с аустријском групом, да обустави даље поруџбине из Аустро-Угарске, да чува царински савез са Бугарском. Влада Љ. Стојановића у то исто време имала је на дневном реду пред Народном скупштином нове трговинске уговоре са Немачком и Црном Гором. Приликом претресања ових уговора она је поново добила потврду од Скупштине да може ићи до краја у отпору према за-

хтевима из Беча, чију акцију противу Србије ни опозиција у пештанском парламенту није одобравала.

За овакво држање према Србији Аустро-Угарска је нашла на осуду код Италије, Енглеске и Француске. Немачка је налазила да Аустро-Угарска чини погрешку што овако поступа према Србији. Немачка је донекле осетила и сама ово аустријско „безобзирно, пренагљено, вређајуће и доминирајуће“ држање, кад су вођени поверљиви преговори између владе немачке и српске с трговинском уговору. После свега овога изгледало је да ће аустро-угарска влада попустити; сам Франц Јосиф I је говорио српском посланику у Бечу „да је у заједничком интересу да се што скорије до споразума дође“. Србија је овај миг узела озбиљно, па је понудила бечкој влади поновне преговоре. Србија је тражила од ње да изрично наведе оне одредбе из намераваног уговора о српско-бугарском царинском савезу које се не би слагале са будућим одредбама намераваног аустро-српскога трговинскога уговора. Аустро-Угарска је одговорила на овај предлог захтевом да се на основу права највећега повлашћења све нарочите повластице српско-бугарскога уговора признају и Аустро-Угарској, а на основу њенога будућега трговинскога уговора са Србијом. Аустро-Угарска није признавала царински савез између Србије и Бугарске, њој је било стало до тога да се изгуби и помен о томе царинском савезу. Влада Србије је потражила пристанак од софиске владе да може у преговорима за трговински уговор са аустро-угарском чинити измене које тражи Аустрија. Влада Бугарске је одговорила да не може чинити никакве измене, пошто је српско-бугарски уговор узакоњен у Народном собрању, али да она Србији не мисли чинити тешкоће у њеном спору са Аустро-Угарском. После ове изјаве дошла је изјава Србије бечкој влади да ће моћи обновити преговоре, али с тим „да јој не може понудити оне нарочите повластице које су Србија и Бугарска једна другој дале уговором о савезу“. Србија је добила морално много—и ако ју је Аустро-Угарска одвела куд је хтела. Тим не треба мислити да је Аустро-Угарска и победила. Народ-

на скупштина овластила је владу да може закључити најпре провизорни споразум а после и уговор, али то није значило да је спор око овога био скинут са дневног реда. На челу заједничкога министарства иностраних дела стајао је граф Голуховски, који није разумевао ствари балканске, узимао их с извесне висине пољскога високога племића и Србију сматрао као „quantité négligeable”, која се може игнорисати. У Србији је се, опет, развијало растеће поверење и самопоуздање у снагу српскога народа. Спор је заоштрен новим захтевима Аустро-Угарске. Она је постављала за провизоријум неповољне за Србију услове. „Ја предвиђам да ћете за неколико дана морати прекинути сваке преговоре“, писао је претседник владе делегатима у Беч. „Треба ли ова влада отворено да уђе у царински рат или треба да дочека нови кабинет са 15—20 посланика више него што ја сад имам, и без опструкције“. Из ових редова види се какво је било расположење у влади за преговоре са бечком владом, али и положај у коме се београдски кабинет налазио. У Народној скупштини влада није могла радити, имајући већину од једног гласа. Влада Љ. Стојановића је мислила да један део радикала, незадовољних са Н. Пашићем, прије дружи себи и тако настави рад. Она није искључивала могућност коалиције са радикалима, али без Н. Пашића. Она је осећала да у царински рат са Аустро-Угарском треба ући, али добро потпасан. Овај покушај са стварањем коалиционог кабинета је пропао, а преуређени кабинет самосталаца је наставио рад и успео је само толико да утврди провизорно стање с Аустро-Угарском; од 19 марта 1906 извоз, увоз и провоз robe и с једне и с друге стране, отпочели су као и раније, сад само на основу начела узајамности. Провизорно стање требало је да траје докле се не заврше преговори и закључи редован међународни уговор. Није вероватно да би се дошло до аустро-српског трговинског уговора и да није уплатено питање поруџбина, нарочито топова из Шкодине фабрике. Ово питање је заоштрило односе толико, да су преговори морали бити прекинути.

Завереничко питање

Догађај од 29. маја 1903. у Београду учинио је у иностранству разнолик утисак. Енглеска није признала револуционарну владу Јов. Ђ. Авакумовића, али није одмах опозвала свога посланика. Немачка је чекала на Аустро-Угарску и Русију па да се одлучи о свом држављу. Италија је у Београду општила са српском владом вербалним нотама. Румунија, у којој нису трпели краља Александра и краљицу Драгу, веровала је да ће Аустрија и Русија признати свршени чин и да у Србији неће бити заплета. Династија Обреновића била је угашена, кнез Мирко, син црногорског краља Николе, није позват на српски престо. Бугарска влада генерала Раче Петрова, изјавила је да је догађај у Србији ствар унутрашња, да се он не може тицати Бугарске сем ако би дошло до грађанског рата у Србији, да је њој свеједно ко ће бити нови краљ, иако би боље било да буде странац а не Србин, да је Бугарске жељна да живи у миру и у добрым односима са Србијом.

Изабрани краљ, Петар Карађорђевић, обавестио је 17. јуна руски и аустријски двор одмах да ће се примити избора и носити круну као Петар I. Руски цар Никола II је њега одмах признао за владара Србије, а одмах затим и Франц Јосиф I. Италија је одлучила да још не акредитира свога посланика. Енглеска је покушала да склони Велике силе „да све опозову своје министре из Београда у знак протеста за чин од 29. маја“. Француска је пристајала уз гледиште Едварда VII. Кнез Никола је, тек пошто је сазнао да је цар Никола II признао његова зета за краља, и сам послао признање. Упитан у Доњем дому, шеф британске владе Балфур је о „29. мају“ одговорио посланицима да је влада енглеска засада решила да не акредитује свога посланика код владе Јов. Ђ. Авакумовића, нити да ову призуна законитом докле не утврди како је она дошла до власти.

Руска влада је признала ново стање у Србији из страха да Срби не прогласе републику. Аустро-Угарска влада није могла изостати иза Русије. Њихови представници у Србији од првог дана по 29. мају нису пре-

дузимали ништа један без другога. Сваки, обично, најнужнији корак чинили су код владе Авакумовића као да су претстављали једну владу. Писмено су у трећем лицу слали влади ноте, избегавали састанке са министрима, један другоме читали своје телеграме, заједнички их састављали. Руски посланик Чариков, чим је сазнао да је руски цар упутио телеграм кнезу Петру Карађорђевићу, он је одвојено од аустро-угарског посланика признао „де јуре“ владу Авакумовића. Чариков је ово урадио на своју руку, и због тога је доцније и смењен из Београда, а на жалбу бечке владе. Чариков је био жртва балканског аустро-русоког споразума, који се простирао и на уклањање последњега Обреновића са позорнице на Балкану. Ако су све државе у разним степенима интересоване овим унутрашњим догађајем у Србији, ипак ниједна сем Енглеске није предузимала нарочиту акцију. Енглеска влада, у споразуму са Едвардом VII, опозива свог посланика из Београда пре него што је изабрани краљ Србије дошао у Београд. Место посланика она шаље чиновника који ће вршити само оне послове који се тичу британских интереса у Србији; али ће избегавати сваки додир са владом. Њу је Енглеска ставила у неку врсту, „карантину“, јер неће додир са владом чији су неки чланови, мање више, умешани били у заверу.

Ни промена револуционарне владе Јов. Ђ. Авакумовића, ни повраћај легалнога уставнога стања у Србији после доласка краља Петра на владу, нису утицали на држање Енглеске. Нарочити енглески чиновник, коме је назначен посао да, без званичног додира са владом, врши послове у Србији, саопштио је српскоме министарству иностраних послова да се оставком привремене револуционарне владе ништа не мења у односима енглеско-српским. „Он ће се, и даље, јављати неслужбено, неће присуствовати ниједном званичном пријему, слаће безличне забелешке о пословима у току, неће сматрати акта упућена њему од српске владе као неку обнову дипломатских српско-енглеских односа“. Како му је на ово одговорено да се он не може сматрати у Београду друкчије него као отмен странац.

овај је продужио да себе сматра као дипломатског чиновника који незванично општи са српском владом. Краљ Едвард VII је мишљења да треба уклонити из Двора све заверенике-официре, са којима су сва посланства избегавала званичан додир.

Први покушај за решење

Први покушаји за уређење овог питања, које су многи отправници послова, из претеране ревности, не разумевајући психологију чина од 29 маја, замрсили, учињени су у Италији. У половини децембра 1903 српски посланик разговара са краљем Италије. Овај краљ, и пашеног краља Петра, чуди се што се у Енглеској показује толико мало расположења према тешкоме задатку који је Народно претставништво поставило краљу Србије изгласавши га за краља. Њему је изгледало да је требало Србији помоћи као балканској земљи, ако се хоће да се одржи мир на Балкану и да се не отвара Источно питање. Краљ Виктор је на свом путу у Паризу и у Лондону 1903 говорио у томе смислу; у Паризу су боље схватили ту ствар него у Лондону. Државе Енглеске у овом питању је имало ту незгоду, што је оно могло дати и изговора и заклона сплеткама које су ишли на то да, стално држећи ово питање отворено, одржавају и неку абнормалност у међународном положају Србије. Италијански краљ и поред овог мишљења није могао узети на себе, као сродник, посредничку улогу, али је био готов помагати где може нормализовање ових односа. Он је препоручивао уклањање из Двора и из државне службe оних лица која су играла видну улогу у завери. Отада су са многих страна чињени покушаји да се директно разговара са Енглезима. Такви су разговори Н. Пашића са енглеским чиновником Тесиџером у Београду, у којима је подвлачена нарочита економско-политичка страна енглеско-српских односа. Напуштајући министарство иностраних послова, лорд Ленсдаун је оставио у аманет сер Едварду Греју забелешку „да би било корисно за владу британску

да обнови односе са Србијом — чим се прилика укаже”. — Влада либерална Кембела Бенермана је примила гледиште лорда Ленсдауна, али је тражила јемство да српска влада одржи своја решења о завереницима. Она је сумњала да српска влада првидно не реши повољно ову ствар, па је онда промени у некој другој форми. Постављање једног од официра-завереника за гувернера Престолонаследнику у ово доба изазвало је сумњу у искреност београдске владе. Крајем маја 1906 српска влада је упутила енглеској преко енглеског посланика у Бечу, Гошена, питање: да ли би се она задовољила ако би се пензионисали официри-завереници: командант Дунавске дивизије пуковник Дамјан Поповић, шеф Главног штаба пуковник Машин, пуковник Петар Милићић, професор Војне академије, пуковник Лука Лазаревић, командант пука, мајор Љуба Костић, и генерал Атанацковић. Енглеска влада је одговорила да би она обновила дипломатске односе са Србијом ако би сва ова лица била пензионисана а влада дала формалну обвезу да их неће никад вратити у службу.

Промена владе у Србији, долазак самосталних радикала на управу, није изменио ни у чему положај и стање завереничког питања. Министар иностраних дела Ј. Жујовић је много радио, а преко италијанске владе највише, да савлада тешкоће. Тешкоће нису само биле „тврдоглавство Едварда VII”, него и у Србији. „Да ми имамо енглеске формулисане захтеве — ако нису претерани — па да са њима изађемо на среду, а можда и ултиматум ставимо оним тако „тврдоглавим“ код нас“, писао је из Карлсбада министар Жујовић шефу владе у Београду. — Захтеви су били формулисани, али завереници, горе поменути, нису пристајали да погубе своје положаје. Влада самосталаца била је прихватила посредовање италијанске владе, која је због супарништва са Аустро-Угарском у ово доба показивала наклоњеност Србији. Српска влада била је готова „на жртве које су могућне и нас достојне“. О „кажњавању“ наровно није могло бити ни помена. Само уклањање са положаја 2—3 личности за њих је казна, а „за службу жртва“. У Народној скупштини опозиција је,

нарочито опозиција либерала и напредњака, настојавала оштро да се завереничко питање скине са дневног реда. Влада Љ. Стојановића се колебала. Ј. Жујовић је, најзад, успео, да чим од Титонија, италијанског министра иностраних дела, добије услове из Лондона, почне акцију без обзира што ће га то стати положаја. „Обнављање пријатељских односа са цивилизованим Европом, а сада специјално са Енглеском, мислим да вреди неколико наших министарских фотеља.“ После добијенога извештаја од Италијана о енглеским условима, он је подносио влади на решавање питање; влада га је усвојила, али га није усвојио владалац. — Он се колебао; најпре је пристао на предлог Велике Британије, после је пристанак повукао; тражио је, најзад, да „тројица главних завереника добровољно приме пензију“ или „да Народна скупштина реши ствар“. Министарство генерала Грујића се било солидарисало са Ј. Жујовићем, и да није био поднесен Народној скупштини предлог о новом зајму, вероватно би и влада дала оставку заједно са оставком Жујовића.

У овм међувремену ќенераштабни капетан М. Новаковић је покушавао да завереничко питање реши неким покретом међу официрима. У Београду је било два мишљења међу незадовољницима противу стања створенога „даном од 29 маја“; једно је било да се оно реши легалним путем кроз Народну скупштину, друго је било да се реши контра-звером. Капетан Новаковић је спремао ово друго. У току врбовања официра за његову акцију, ствар је била откривена. У другој половини месеца септембра 1905 суђено је двадесетседморици активних официра из нишког гарнизона; коловођа је био осуђен на две године затвора, а друге на мање казне и на лишење чина. Капетан Новаковић наставља, по издржаној казни, опет исту акцију. Он је основао те исте године удружење за легално решење завереничког питања. Ово удружење је имало поред листа „Правде“ још два листа: „Отаџбину“ и „Народни лист“. Капетан Новаковић је припремио и другу заверу, овог пута међу подофицирима нарочито артиљеријске подофицирске школе. И ова је откривена, суђена и пресуђена. — Овим

је главна акција „контраћа“ завршена; после погибије капетана М. Новаковића у „Главњачи“, мало је коме падало на памет да путем контра-завере решава завереничко питање.

Решење завереничког питања

Требало је да падну два министра иностраних дела и једна влада (генерала Саве Грујића), па да се приступи решавању завереничког питања. Решење су тражили сви пријатељи Србије, у земљи и на страни, ради срећивања прилика унутра. Сви су се слагали, сад и Скупштина и партије, да треба извршити пензионисање главних завереника. Одлагању пензионисања официра завереника допринели су бечка штампа и војнички кругови, који су желели да Србију уведу под своје крило. Енглеска је нагађала да је Аустро-Угарској требало решити „топовско питање“ у Србији у корист Шкодине тополовнице. Бечки политички кругови наваљивали су свим средствима на краља и на владу у Србији да изврше поруџбину топова код аустријске индустрије; ако се обнове односи са Енглеском, предвиђали су они, Србија ће имати јачи положај и показаће већи отпор према притиску из Беча. Бечка влада је претила „или топове или нема трговинског уговора Србији“. „Трговачки уговор је у рукама најближе околине владареве — — писао је у Лондон енглески чиновник министру — полуга којом је Аустро-Угарска мислила да обара српске владе ако би се оне у овом часу хтели отети аустријскоме утицају“. Немачка је подржавала Аустрију саветујући да се задрже најважнији завереници на положајима које су имали. Обе ове централне силе зебле су од енглеског, француског и италијанског утицаја у Србији, којим би се Србији помогло финансиски и тако се из Србије излучио утицај и Аустрије и Русије. Под утицајем овакве акције учинио би се крај привредној надмоћности Аустрије у Србији — и прекинула би се она вечита борба између русофила и аустрофила у Србији. Србија, овако ослобођена тога вековног сукоба

утицаја, могла би бити добра устава противу продирања Аустро-Угарске у Повардарје и Солун. Кад је положај и стање у аустро-српским односима овако схватао енглески претставник у Београду — онда је то значило да је завереничко питање било већ сазрело за решавање.

Нова влада радикала почела је истим путем као и влада самосталних радикала. Она је преко италијанске владе тражила услове за решење завереничког питања. Њено прво питање је било „да ли би пензионисање четири главна завереника задовољило лондонску владу, јер су њих четворица вољни да се уклоне; ако би то задовољило енглеску владу, онда би одмах поставила посланика“. Енглеска је одговорила да морају бити сва шесторица пензионисани. Млађи завереници, међутим, у овом међувремену решили су да ове своје старије другове приволе да приме, у интересу земље, пензију. Главна препрека за решење зевереничког питања био је још енглески краљ. Он је тражио да се петорица главних завереника уклоне из државне службе заувек; и јемство да ће тако решење до краја бити изведене. Енглески министар спољних послова је у једном нарочитом извештају изнео краљу Едварду VII раније у слове Србијине и захтеве енглеске владе. Енглески услови су: кажњавање главних завереника (пуковник Дамјан Поповић, пуковник Александар Машин, пуковник Леонида Соларовић, генерал Атанацковић, пуковник Петар Мишић (гувернер принца Ђорђа) пуковник Лука Лазаревић, мајор Љ. Костић). Српска влада је пристала да уклони пуковнике Поповића, Машина, пуковнике Мишића и Лазаревића и мајора Костића. Генерал Атанацковић, канцелар краљевских ордена, раније се повукао, а пуковник Соларовић, управник Војне академије, није био ни учествовао у завери од 29 маја. Влада Србије тражила је да се обнова односа заврши до јуна 1906, јер су затада били расписани избори, а поред тога и Аустро-Угарска је наваљивала да се одложи решење завереничког питања. Из Беча стављен је у изглед пријем краља Петра у Бечу у пратњи завереника. Енглеска влада је начелно примила српске

услове и изјавила 26 маја 1906 „да ће енглеска влада, чим се пензионише петоро официра и чим српска влада да свечану обвезу да та петорица, као ни генерал Атанацковић, неће се више никад враћати у службу, послати свог посланика у Београд и примити српског посланика“. На сам дан трогодишњице „29 маја“, због којега су прекинути ови дипломатски односи, опет су обновљени. Влада Н. Пашића је пензионисала Д. Поповића, А. Машина, П. Мишића, Л. Лазаревића и Љ. Костића, давши им другим путем довољну накнаду. У исто време је преко бечкога посланика Велике Британије дала обвезу да ови официри, као и генерал Атанацковић, неће никад бити реактивисани. Тек у балканским ратовима ова обвеза је прекршена.

Убрзо после овога решења дошао је у Београд, енглески посланик В. Уајхтед, чије су акредитиве тумачене као нека врста признања српскоме народу за његов отпор који је од 1905 показивао противу притиска Аустро-Угарске. Од тог доба спољно-политичке одлике све ће више појачавати интересовање Енглеза за судбину Србије као чиниоца у балканској и средњоевропској политици.

Објашњење 29 маја

У Европи се судило, тако је мислила у Београду већина политичара, површно и једнострano. „Сам за себе, издвојен од свега што му је претходило, писао је један српски посланик на страни, 29 мај изгледа страшан, и наводи на мишљење да је народ у коме се такав чин могao одиграти, свиреп и крволовачан. Али, 29 мај је резултат свега што се за 30 година збивало у Србији. Владавина краља Милана нарочито у својим последњим годинама била је прави рат противу народних осећања и идеала. Његов син је, опет, оличење свега што је било рђаво од очевих традиција. Женидбом краља Александра Обреновића драма која се одигравала у Србији преобразила се у праву буфонерију. Србија је пропадала морално и материјално, пропадала

на најсрамнији начин тонући у блату и у корупцији. У Европи се тада већ чуло са свију страна „да народ, који може таку владавину, таквога краља и такав двор да сноси, нема погодаба за самостални државни живот и није достојан да живи.“ Свакоме мисленом човеку јасно је било да се мора, и то што пре, свршавати са краљем, да је то за Србију и за српски народ питање опстанка, бити или не бити. Завера, преврат, револуција, те идеје су лебделе у ваздуху српском. 29 маја је дошло извршење опште мисли, учињен је крај владавини краља Александра. Извршење је било крваво, страховито, то је истина. Многи се од Срба питао да ли је баш морало бити све тако као што је било. Многи је замерао што се није нашао други начин да се све то сврши, да се исти циљ постигне, без крви — без покоља. Али зато није никоме, ниједном добром правом Србину ни на ум пало, да свршено не прими са задовољством, да га не поздрави, као дело народног ослобођења, као полазну тачку новога живота, боље будућности за Србију. Интимни је осећај целокупног српског народа да је 29 маја извршено једно историско дело, чије су побуде, као што је и замисао његова, у општем државном и народном интересу, што се не може оцењивати по обичним законским одредбама. Сводити на какве било личне побуде и личне интересе дело од 29 маја права је бесмислица.

„Шта су добили завереници и шта су у најбољем случају за себе могли очекивати према ономе шта су ризиковали. За сваког који уме да мисли, јасно је да је било бар толико исто могућности за неуспех као и за успех њиховог предузећа. У случају неуспеха њих је све чекала неминовна и неумитна смрт. После успеха они су предали власт у руке људима чија је прва брига била да и пре него што земља добије новог краља утврде, огарантују уставну владавину, која онемогућује лични режим владаочев, искључује фаворитизам. Нико од завереника није добио никакву паралелну корист. Понеко од њих је ађутант краљев, командант дивизије или пука, али су већина и ађутаната и комandanата људи који нису били у завери. Устини

се може рећи само толико, да они што су били у завери од 29 маја, нису искључени ни од какве власти и ни од каквог звања, али никако не стоји да су они зато на положајима и у частима што су били у завери и да су положаји и части само њима резервисани.

„Краљу Петру се замера што је одмах похитao да прими круну која му је била понуђена у онаквим приликама“. Пре свега, не треба губити из вида то да би сасвим погрешно било изједначавати однос кнеза Петра Карађорђевића према Србији и српском престолу, са ма каквим туђинским другим принцем, чланом какве било друге европске велике или мање династије. Кнез Петар Карађорђевић је Србин чији су преци седели на српском престолу. Он и његова породица су стајали на становишту да је њихово право на српски престо прече од права куће Обреновића. Када је после катастрофе од 29 маја кнез Петар Карађорђевић позван једнодушном одлуком Народне скупштине да заузме упражњени српски престо, није могао, није смео да се не одазове томе позиву, јер би иначе изневерио традиције свога дома, огрешио би се о своју дужност као Србин и као унук народнога српског првака Карађорђа. Једнодушну дакле скупштинску одлуку он је прихватио и примио понуђену му круну. Пријем тај садржи у себи и једно јасно и неоспорно признање да Народна скупштина, која га је изабрала за краља, има права да располаже српском круном, што ће рећи да она у пуној и неограниченој мери, у приликама које су створене 29 маја, располаже народним суверенитетом. Сви европски дворови су похитали да краља Петра признају за српског краља, што тако исто значи да су и они сви признали да Народна скупштина има право располагати српском круном, да је она дакле у пуној мери била претставник суверене власти у Србији. То је несумњиво чињеница која се не сме губити из вида за даље оцењивање догађаја. Та иста Народна скупштина је дала и пуну сatisфакцију једногласном одлуком и то уз народно признање свима учесницима 29 маја. Та одлука Народне скупштине је обавезна за свакога и сваку власт, она је скинула, са правне тачке

гледишта, са дневног реда питање о 29 мају и њего-
вим учиниоцима. Оне државе које су тражиле од краља
Петра да казни заверенике од 29 маја, тражиле су оно
што није логично ни са уставног гледишта ни уопште
са гледишта модернога права, и самим тим улазе у су-
коб са својом рођеном одлуком да краља Петра при-
знају за краља Србије. Признајући краља Петра, при-
знале су да је Народна скупштина, бирајући га за кра-
ља, вршила суверену власт; тражити од њега да он
сада поништава једновремене одлуке те исте Народне
скупштине о амнестији завереника, било би бесмислено.
Ниједан министар не би могао саветовати ни премапот-
писати овакву краљеву одлуку, јер би она била повре-
да устава. Исто тако била би повреда устава када би
 неки суд узео у поступак оптужбу противу учинилаца
дела од 29 маја; то би била још и повреда закона и
повреда општега правнога начела о амнестији и о ње-
ним дејствима. Опроштај од сваког суђења не само
ослобађа сваке казне главне и узгредне учиниоце него
она брише и успомену на учињено дело; она правно
отвара стање као да дело није било ни учињено.“

Трговински уговор са Аустро-Угарском

Влада генерала Грујића отступила је због питања
пензионисања завереника, а Н. Пашић је образовао вла-
ду са правом да врши нов апел на народ. Влада је и-
мала пред собом да реши многа питања, међу којима:
завереничко, питање трговинских односа са Аустро-
Угарском и топовско питање. Завереничко питање је
било одмах решено; питање трговинског уговора на-
ишло је одмах на тешкоће. Почетком јула влада Ср-
бије тражила је продужење провизорног стања. Аустро-
Угарска је као услов поставила поруџбину артиљерије
у austrijskim тополивницама. Влада је овај услов од-
била и остало је неуговорно стање. Србија је одмах
отпочела рад у свим правцима да извоз својих земљо-
радничких производа обезбеди на другим тржиштима.
Српска влада је, да би свој положај и пред народом и

пред иностранством појачала, не само расправљала отворено у Народној скупштини, него је објавила и главне документе о преговорима за трговински уговор са Аустро-Угарском. Она је тако објавила: а) протокол обостраних делегата о провизоријуму од 16 марта 1906; б) четири захтева аустријске владе, међу којима је био најважнији обавеза српске владе да ће при државним набавкама узимати један део из Аустро-Угарске; в) пристанак владе Србије да при једнаким погодбама уступи аустро-угарској индустрији државне набавке до суме од 26.000.000 динара, с искључењем набавке артиљерије [нарочито с обзиром на то што су се стручњаци изразили противу тога]; г) изјаву бечке владе да пристаје на провизоријум од три месеца, с тим да се питања о набавкама у томе року не могу решавати на штету аустро-угарске индустрије; д) одговор владе Србије Аустро-Угарској са захтевом да провизорно стање траје годину дана, као и утврђени контигенат војлова и свиња за извоз и царинска такса; е) прекид ранијега привременог споразума о извозу и забрана увоза, извоза и провоза живе и заклане стоке. Рђаво обавештена о приликама у Србији, Аустрија је покушавала да заобилазним путем утиче на владу и некако уплете и краља Петра у своју тадању политику према Србији. Покушај њен да непосредно, преко краља и неких српских политичара, добије пристанак на своје захтеве пропао је; опозивање аустро-угарског посланика барона Цикана из Београда био је доказ тога неуспеха. Новинарски напади на владу били су у Бечу и у Пешти све јачи. „Кад бих знао, писао је Пашић крајем августа 1906, да би она била попустљивија према Србији, ја бих јој учинио ту љубав и иступио бих из министарства, или бих прешао у министарство грађевине и задржао претседништво...“. Полемика бечке штампе са београдском владом није олакшала разговоре између Аустро-Угарске и Србије. — Бечка влада је постала осорна према Србији, која се опет показивала мирна, али све отпорнија. Србија је у томе духу преговарала са француским банкама о једном зајму од 150 милиона франака, у коме би учествовале и немачке

и енглеске и белгиске банке. Србија је продужила уговор о куповини соли и петролеја са Румунијом и Русијом, индустрија и банке Дунавске монархије су биле заобилажене, послови су се могли вршити без њих! Српска влада је, међутим, стављала до знања аустро-угарској да је она готова да, под условима које је раније дала у погледу царина и набавака, закључи уговор са њом. „Ми смо казали своју последњу реч, писао је Пашић делегатима у Беч, ништа даље од онога што смо попустили не можемо и нећемо ићи. Ако не приме, настаће између нас неуговорно стање“. У Народној скупштини је говорио да се воде преговори о трговинским уговорима са Русијом, Румунијом, с Енглеском и с Италијом, а излагао је да су пронађена нова тржишта, која могу Србију учинити привредно потпуно независном.

Српска влада рачунала је нарочито на везе с Италијом; она је у Риму мислила добити што повољнији трговински уговор, а нарочито ветеринарну конвенцију. Влада је желела да Италија замени Аустро-Угарску: заборављала је да је за то требало пре свега имати Јадранску пругу, преко које би се тај план могао остварити.

У половини октобра, уочи отступања грофа Голуховског са положаја министра спољних послова, Београд је нотом обавештавао овога да је, после поновног расматрања аустро-угарских захтева за намеравани трговински уговор, немогуће дати ниједној држави, па ни Аустро-Угарској, право приоритета. „Дакле настаће неуговорно стање“, говорио је тада Н. Пашић, — „може бити економски рат. Другог излаза није било ако хоће да се штити независност наше земље. Платићемо, разуме се, материјалне жртве, али куд и камо мање него што смо раније претпостављали. Засада, хвала Богу, све иде добро, још извоз волова да омогућимо, па онда можемо без бриге чекати кад се Аустро-Угарска смиљује да склапа са нама уговор на равној нози... Ако успемо да заинтересујемо меродавне кругове (у Италији, куда су преко Ђенове упућивани транспорти стоке) да нам изађу на сусрет, онда ћемо прећи бо-

лест без икаквих штета и успећемо да нашу економску независност утврдимо“.

У очекивању одговора од Аустро-Угарске, која се још није била одлучила на шире царинске репресалије противу Србије, влада је, уз одобравање народа у земљи и уз подршке ван земље, предузимала мере да организује извозну трговину Дунавом, преко Турске и за Исток. Народна скупштина је одобравала и рад владе и кредите за тај збиља смео покушај. Од 15 новембра до 28 децембра Србија је закључила набавку пољских и брдских топова у Француској, зајам за железнице и топове, и трговинске уговоре са Турском и са Бугарском. У том у Аустро-Угарској је, наместо графа Голуховскога, дошао за министра иностраних дела за Аустро-Угарску судбоносни барон Ерентал, који у почетку није показивао никакве знаке свога правога расположења у спору са Србијом. Он ће доцније покарати намере да независно од Немачке и Русије води спољну политику у југоисточној Европи. Србија је, међутим, ишла својим путем, коцка је бачена.

Аустрија одбија уговор са Србијом

У марту 1907 Србија је имала готове уговоре с Енглеском, с Италијом, са Француском, са Швајцарском и са Шведском. Извозна трговина Србије већ је имала и осигуране путеве у три правца: Дунавом на Браилу, сувим преко Бугарске за Црно Море, и преко Турске за Солун. У овоме истом месецу позвани су делегати Србије на преговоре у Беч. Србија је пристајала да, на захтев Аустро-Угарске, под истим условима прима на лицитацијама за државне набавке (железнички материјал, пушке и муницију за пушке и телефоне) и аустријске фабрике. Почетком маја посетио је министар претседник са министром народне привреде Беч где је директно са владом уредио извесна питања између Србије и Аустро-Угарске. Ова посета дала је повода опозицији у Београду да започне још оштрију борбу противу радикалне владе — у јавности и у Народној скуп-

шини. Борба је почела једном интерпелацијом о злоупотребама полициског власти у народу, а свршила се опструкцијом и оставком владе Н. Пашића. Тек кад је из кабинета изашао Стојан М. Протић, реконструисани кабинет Н. Пашића је могао, крајем јуна 1907, да почне изнова преговоре за трговински уговор с Аустро-Угарском. Разговори обостраних делегата нису трајали ни добар месец дана, па су преговори опет били прекинuti. Требало је да се још једном Н. Пашић састане у септембру 1907 на Семерингу са Еренталом, па да се почну нови преговори. Ови преговори су ишли брже и трајали су до половине марта 1908. Тада је парафиран нов трговински уговор. Овај уговор није задовољио ни једну ни другу страну, привредници и политичари на обема странама су критиковали, свако према својим интересима, одредбе овог новог уговора, који још није био ступио на снагу. Са српске стране се замерало понајвише то што у њему није било ветеринарне конвенције. Па ипак и Државни савет и Финансијски одбор Народне скупштине дали су повољно мишљење о овом уговору и тим предложили да се у Народној скупштини прими. Уговор је био на начелу „дајем да даш“. Србија није, истина, тражила увоз живе стоке, па није ни добила ветеринарну конвенцију; али је, насупрот томе, обезбедила увоз прерађевина од стоке на потрошачким тржиштима, „од чега се надала великим користима за српску привреду.. Ако се наша народна привреда не покаже способна да се прилагоди новоме стању ствари, онда се мора рећи да је уговор с Аустро-Угарском опасан“, говорила је влада у Народној скупштини.

Са стране Аустро-Угарске, нарочито са стране мађарских аграраца, намеравани уговор је сматран као штетан по аграрце у Монархији. Српска народна скупштина није могла да стигне да одмах изгласа овај уговор, јер се отворила криза владе Н. Пашића. Пред опструкцијом опозиције, која није престајала, влада је тражила од краља да распусти скупштину. Краљ Петар је покушао да се створи коалициона влада од радикала и самосталаца, с тим да се иде на нове изборе

тек пошто се сврши буџет и трговински уговор са Аустро-Угарском. Самосталци су постављали друге услове — коалициону владу свих странака и „одмах на изборе“. Краљ је примио оставку Пашићеве владе и одмах поверио састав нове владе опет Н. Пашићу и мандат за нову Скупштину. Нови избори су били недовољно повољни по нову владу и зато је поднела оставку. На њено место, после четрдесетодневне кризе, образована је влада од умеренијих радикала, у коју је ушао као најјачи човек д-р Милован Ђ. Миловановић. Влада П. Велимировића је изнела 6 августа 1908 на решавање трговински уговор с Аустро-Угарском. Том приликом је министар иностраних дела рекао, да „овај уговор није пораз Србије, него нека врста успеха за Европу. Сви прави пријатељи Србије разумеју њен географски положај и њен животни интерес да се српско-аустријски интереси развијају у духу најбољега поверења“. Уговор је, најзад, примљен са 69 гласова противу 42 гласа на другом читању,

Анексија и трговински уговор

Изгласавањем овога уговора у Народној скупштини требало је да буде окончана борба за економско ослобођење Србије. Тако није било; сметње су сад дошли од Аустро-Угарске; како њој није било много стало до тога уговора она је његово озакоњење одлагала; она је спремала анексију Босне и Херцеговине. Кад је ову извршила, није могло бити ни речи о томе. Србија се изјаснила одмах противу анексије и сву снагу напрела да Европа анексију осујети. То је у марта месецу (9 марта 1908) довело до службене изјаве у Београду, да „с обзиром на држање Србије за последњих неколико месеци, Аустро-Угарска не може озаконити трговински уговор са Србијом“. А 1 априла 1909 аустро-угарска влада је саоптила београдској влади да настаје између Србије и Аустро-Угарске неуговорно стање. Нови преговори нису трајали ни десет дана, па су они прекинути. Настајало је поново неуговорно ста-

ње без провизориума, без икаквога другог споразума. Ово стање је трајало до априла 1910, кад су поново стпочети разговори, али сад на основи која је била неповољнија за Србију. Контигенат увоза стоке у заскланом стању, одређен 1908, сад је био преполовљен. Ствари су се око овога развлачиле до краја јануара 1911, када је, најзад, трговински уговор био потписан и одобрен и од аустро-угарског и од српског парламента. Трговински уговор с Аустро-Угарском није имао више онај исти значај за Србију као 1905. Србија је у току шест година, ако не потпуно а оно бар за добре четири петине, своју народну привреду учинила независном од аграрне политике Дунавске царевине. Србија је, сем тога, у угледу знатно добила и на Балкану и у Европи, али и међу саплеменицима у Аустро-Угарској. Србија је у овој периоди времена желела добре односе с Аустро-Угарском, међутим ова није умела да појача поверење код Срба. Све странке у Србији желеле су да се уреде односи с Аустро-Угарском, а била су три услова. Требало је, најпре, уредити привредне односе, омогућити земљораднику сигуран извоз његових производа са ценама у сразмери са робом коју је њему индустрија из Аустро-Угарске продавала. Требало је, даље, омогућити Србији слободан излаз на море, а не ставити јој на све стране света гвоздене капије. Требало је, најзад, не спречавати, како је дотле радила бечка дипломатија, националне тежње Србије у Старој Србији и Мађедонији. Али, Аустро-Угарска није могла из основа променити своју Источну политику, па дакле ни политику према Србији; њихови односи су се даље заоштравали, докле 1914 нису прекинути ратом.

Енглеска је била од почетка добро обавештена о намерама Аустро-Угарске у погледу трговинског уговора са Србијом. У априлу 1906 граф Голуховски је говорио енглеском посланику у Бечу да ће Аустро-Угарска у поступању за уговор имати ово правило: „или топове или нема трговинског уговора“. Сер Едвард Греј је био противу оваквога „нежељеног преседана“ у преговорима међу државама. Енглеска је још тада прозирала намере Аустро-Угарске да, с обзиром на не-

моћ Русије, на усамљеност Србије због завереничког питања, Србију још једном што боље стегне и стави је у јачу привредну и политичку зависност. Овај поступак противу Србије, иако није имала још у ово доба нормалне дипломатске односе, Енглеска није одобравала. Она је аустро-угарскоме посланику у Лондону, крајем јула 1906, саопштила да је овај поступак са топовима једна новина у међународном праву. Начело највећега повлашћења би било поништено ако би се увело у праксу да једна држава одређује другој да мора узети извесне одређене фабрикате од њене индустрије, па да у замену добије трговински уговор. И, може се рећи, да је Енглеска била међу првим западним Силама, која је Србију бодрила на отпор и борбу за трговинску самосталност. Радећи овако, Велика Британија је у исто време помагала независност балканских народа, спремала онај отпор који ће бити у даноме часу добар и за политику Велике Британије у Источноме питању. Енглеску дипломатију помагале су италијанска и француска, у отпору према аустро-угарској политици са Србијом. И енглеска дипломатија је могла видети и резултате отпора Србије. „Овде се последњих 15 дана говори — писао је претставник Енглеске у Бечу своме министру у Лондон — о ћорсокаку у који су дошли преговори са Србијом... Неспоразум са Србијом задаје бригу утолико већу што је све то дошло тако неочекивано. Аустро-Угарска је досада третирала Србију као једну „занемарљиву, готово презрења достојну количину“ и сматрала да Србија мора увек бити везана за аустријска тржишта. Нико никад није сматрао могућном побуну Србије. Бечки листови су се нешто раније чудили дрскоме држању Србије да у питању уговора прави још неке тешкоће. А последњих 15 дана, јавност се у Аустро-Угарској изненадила кад је Србија одбацила предлоге које је нудила Аустро-Угарска и учинила велику поруџбину топова у Француској. Па онда, изгледа да је Србија нашла нова тржишта за своје производе... И у овоме часу, кад је Аустрија једва схватила да јој Србија измакла испод руке, она је пала у врло озбиљну тешкоћу због недостатка меса

на тржиштима њеним због забране увоза стоке из Србије... Може се догодити да се Аустрија мора још са Србијом нагодити!".

Србија се извлачила прилично из невоље у коју је дошла због царинског рата. Њен извоз од 1906—1909 био је далеко јачи него што се предвиђало да је било уговорно стање с Аустро-Угарском. Србија се, могло се рећи, поред свих тешкоћа и губитка, извукла са много моралне добити; Србија се осећала јачом и после царинског сукоба са Аустро-Угарском погледала је смилије у своју националну будућност.

Топовско питање

Преуређење војске, започето у Србији пре 1903, захтевало је и ново наоружање; српска војска је била без модерних пушака и топова. Питање артиљерије је било већ постављено 1903, када је краљ Александар Обреновић поручио једну батерију у аустријској тополовници у Пилзену. Ова прва набавка код Шкоде учињена је више из политичких разлога него из војничких. Краљ је мислио да тиме одобровољи Аустро-Угарску за своје личне и државне планове. Нови режим у Србији није имао никакве друге намере него да наоружа војску и обнови и прошири свој железнички саобраћај. У питању наоружања топовима Србија је имала пред собом три модела брдске и пољске артиљерије: један француски (Шнајдер), други немачки (Круп) и трећи аустријски (Шкода). Избор се у главном имао вршити између немачке и француске фабрике топова; Шкодина фабрика је била, ако не сасвим искључена, али стављена на страну. Два три разлога су зато била; прва проба са Шкодиним топовима показала се неповољна; и сами аустријски стручњаци су признавали да се морају на њима чинити поправке. Србија је долазила у зависност од Аустро-Угарске — ако би своје топове набављала у њеним фабрикама. Својим негативним држањем према Србијиним националним тежњама у Ст. Србији и Маједонији, Аустро-Угарска је уносила

у војничко питање политику. Најзад и Бугарска, наоружавајући се у ово време, набављала је топове, не у Пилзену код Шкоде, него у Француској код Шнајдера. Аустро-Угарска, осећајући се 1904 јача него икада на Балкану, чинила је притисак на све српске владе у Београду да наруџбину топова врше код Шкоде. Србија је попустила пред тим наваљивањем и пристала на једну стручну комисију. Она је решење целог овог питања остављала њој; обећала је да ће набавити оне топове које та мешовита стручна комисија означи као најбоље. Аустрија је тада везала питање топова за питање увоза стоке из Србије у Аустро-Угарску. Крајем октобра 1904 бечка „Wiener Bank Verein“, са препоруком аустро-угарског посланика, нуди српској влади зајам од 30.000.000 динара. Услови за његово остварење били су: да се сав ратни материјал набави у Аустро-Угарској, а да као залога за исплату зајма буду српске железнице. Ова банка је предлагала српској влади даље, да уступи за 20.000.000 динара српске државне железнице једном аустријском конзорцијуму. Ову понуду која је имала поред завојевачког и увредљивога за достојанство независне Србије, заступао је и аустро-угарски посланик у Београду свуда, од канцеларија разних министарстава па до пред краљем Петром. Аустро-Угарска је стављала нож под грло Србији, и била у улози зајмодавца који жели да једном задуженом и мућноме масарошу коначно одузме његово имање. И Французи, ранији зајмодавци Србије, нудили су Србији зајам, и они су тражили да се набавке артиљерије врше у Француској, али нису давали довољно времена за пробе Шнајдерових топова. Француска финансиска група је пристајала на зајам од 110 милиона франака, како је у овој књизи раније помињано. Аустро-Угарска је одмах уложила протест у Београду због тога што Србија одустаје од пробе топова и тражила је да се 40% од целокупног српског зајма употреби на државне набавке из Аустро-Угарске. Из овога се изроди велика и озбиљна препирка између Београда и Аустро-Угарске, обострана јавност ствар ожучи и доведе до оставке владе стarih радикала. Влада самосталних радикала је

одбацила предлог зајма у Француској, склопила други уз учешће, и то знатно, аустријског капитала. Аустро-Угарска је и новој влади постављала захтев за набавку аустријске артиљерије и овај везивала за трговински уговор са Србијом. Људи у влади самосталних радикала желели су искрено да се нормализују односи са Аустро-Угарском и по цену уступака. Они су рачунали на могућност да отклоне њено неповерење према Србији, којој је требало мира и унутрашњег преуређења. Поступак Аустро-Угарске са разбијањем намераванога српско-бугарског царинског савеза, разбило је и овако мишљење и ове нове владе и њених људи. Влада је напустила и зајам са бечком „Унион банком“ и сваку мисао да трговински уговор има битне везе са набавком несимпатичних јавном мнењу у Србији Шкодиних топова. И она је морала ући, као и претходна влада, у спор са бечким кабинетом. Беч је почетком априла 1906 тражио да се при државним набавкама „нарочито у питању лиферације топова“, води рачуна о аустро-угарској индустрији. Стручна комисија за пробу Шкодиних топова, Ерхарт-Крупових и Шнајдер-Крезо-Сен Шамон топова радила је дуже времена; пробе су готово увек испадале на штету Шкодиних топова. Комисија је радила под утицајем жучне препирке у јавности, препирке која је ишла до неких скандала који су се завршавали и пред редовним судовима. Аустро-Угарска је била нестрпљива, из дана у дан боцкала српску осетљивост са свих страна и на тај начин отежавала положај и Србији, али и својој домаћој индустрији. Она је претила да неће допуштати да се запоставља аустријска индустрија само зато што Србија налази политичког интереса да набавке врши у Француској и у Немачкој, и добија зајам под бољим условима у другим државама. Шкодина фабрика је нудила једну комплетну пољску батерију брзометних топова за суму од 337.000 франака; Ерхартова за 330.000 франака, Крупова за 374.565 франака, Шнајдерова за 360.450 франака; али цена није играла пресудну улогу, него пре претња „да ће, ако се Шкода одбaci, неповољно утицати не само на трговинске преговоре, него и у

другим разним питањима, а на штету Србије. Аустро-Угарска неотступно тражи да се аустро-угарској индустрији у Србији призна приоритет при иначе једнаким погодбама". То је била порука из Беча новој влади стarih радикала. Српска влада је пристајала да извршава од будућих набавака у Аустрији набавке за суму од 26.000.000 динара — али је одбијала да у те набавке урачуна артиљерију, иако је било и мишљења у Србији да би се код Шкоде могла набавити брдска артиљерија. Бечка влада је, опет, правила од питања набавке топова, бар извесног дела артиљерије, питање части, иако се стручна комисија није изразила повољно при пробама аустриских топова. Шкодину артиљерију нису чак ни аустриски стручњаци сматрали као бољом од осталих, пробе у Аустрији нису увек биле повољне. Та је фабрика, уосталом, у ово доба стајала рђаво материјално, погубила је кредите, акционари „Skoda Werke“, међу њима многи акционари из највиших кругова аустриских, стрепили су да им не пропадне уложени новац. Набавка шездесетак батерија за Србију могла је поправити ово зло стање у њој. Око овога настала је читава мала препирка између Н. Пашића и аустро-угарског министарства иностраних послова. За права расположења Аустро-Угарска и њен метод рада према Србији, и муке ове последње с њом, период времена у коме се расправљало топовско питање право је огледало. Аустро-Угарска је спремала потчињеност Србије себи и својим плановима на Балкану. Србија је, опет, сматрала да јој треба бранити част и своју независност, и зато је на овоме питању примила царински рат оглашен још у јулу 1906 године од стране Аустро-Угарске. Србија је у јесен 1906, водећи рачуна о претњама из Беча, извршила у Француској поруџбину топова, 60 брзометних и 25 брдских батерија, а обећала је из новог зајма купити за 26 милиона динара разног материјала из аустриских фабрика. Тим је пред Европом обезоружала многе њој ненаклоњене дипломате и владе, који су желели и радили да Србија попушта и попусти пред захтевима из Беча.

Два велеиздајничка процеса

Заклетву на одру кнеза Михаила: „Твоја мисао погинути неће“, држала су у памети покољења његова. Кад више кад мање, национални рад Србија није напуштала. Под Обреновићима, Миланом и Александром, он се углавном ограничавио на Србе под Турцима. Под краљем Петром се поново враћа на линије које су обележене у „Начертанију“ Илије Гарашанина. Од 1903 везе са свима покрајинама у којима живе Јужни Словени бивају чешће, чвршће и редовније. Србија је у нарочитим везама са Србима ван својих граница. Те везе, које нису само службене, него везе Срба надахнутих из дана у дан мишљу уједињења, онеспокојавале су кнеза Николу и бечку дипломатију. Омладина са подручја Црне Горе, Босне, Херцеговине, Хрватске, Далмације, Војводине, Словеначке, навирала је у Београд, где се школовала и сањарила о револуцији која би ујединила све Србе, па постепено и све Јужне Словене. Омладинска расположења имала су јаког одјека у Црној Гори и у Аустро-Угарској. Врхови управа ових двеју земаља гледале су у томе погибију за себе и лађали су се разних средстава да тај утицај сузбију и угуше. Не тражећи узрока и клицу растећега национализма на подручјима којима су они самовласно управљали над народом, бечка и цетињска камарила су оптуживале Београд као главнога потстрекача омладине. Оне су, на тај начин, мислиле да га означе пред Европом као кривца, а после довољне припреме да га и казне. Једно од таквих средстава што су оне употребљавале, били су и велеиздајнички процеси. Један је познат као „цетињска афера са бомбама“, а други, који је следовао одмах, као „велеиздајнички процес у Загребу“. На оба процеса јавио се као главни сведок Ђорђе Настић, аустријски конфидент.

22. октобра 1907. донео је један типографски радник на Цетиње ручне бомбе, и пред влашћу оптужио црногорску омладину која се школовала у Београду да их је понела да уништи династију Петровића и распршити Народну скупштину. Цетињска камарила је

одмах окренула целу ствар тако да би се цео процес водио противу омладине и нових људи у Црној Гори, против оних који траже уставне реформе. Осумњичено је око стотину људи, политичара, земљорадника, ћака, да су радили о глави престолу, парламенту, државном по ретку и дворским људима. Цела истрага је вођена тако да се утврди на суђењу да је целу ову заверу удесила београдска влада да направи преврат у Црној Гори. Главни материјал за оптужбу дао је један пропали ћак, Ђорђе Настић, конфиденат аустријски и крунски све док на цетињском процесу. Суд цетињски судио је по закону, који су за ту прилику саставили дворски при врженици и бугарски посланик Др. Колушев, један стари непријатељ Срба. Суд је осудио многе људе, али цео је утисак остао да је овај процес више процес који је дигла Аустро-Угарска да завади српске земље, и да Србију пред Европом прикаже као завереника против мира. Тако је мислио и шеф црногорске владе за време процеса, због којега су били прекинути дипломатски односи између Србије и Црне Горе у мају 1908.

Други „велеиздајнички процес“ одиграо се у Загребу и као наставак цетињског процеса. Преко педесет лица разнога занимања (трговаца, сељака, лекара, свештеника, учитеља, адвоката, чиновника) оптужено је да су стајали у вези са београдским удружењем „Словенски југ“, коме је био циљ да се Јужни Словени у Аустро-Угарској најпре револуционизују, а да се после, помоћу војске из Србије и Црне Горе, одвоје јужнословенски крајеви од хазбуршке власти и присаједине Србији под круном краља Петра. Крунски сведок Ђорђе Настић, рођени ухода, поднео је властима у Загребу главни материјал, „привремени статут организације у цељи ослобођења Јужних Словена (Словенаца, Хрвата и Срба)“ и исказе да је све спремано и спремљено у Београду са лицима које стоје близу влади Србије.

Свагда је било да се политичкој борби даје понекад и судска форма. Али свагда и свуда су правници и право осуђивали парнице противу стремљења. Свако ислеђење, као и парница, треба да се заснива на чињеницама које морају бити одређене и стварне. Тежње и

стремљења нису факта. Ако се већ хтело да се путем суда, који је симбол непристрасности, униште политички противници, онда су право и правда захтевали да се то оружје употреби противу оних који су отворено и јавно радили за једну политику. Политичари знају увек чemu се излажу и свесни су одговорности за своја делања. Али, увлачити у овакве парнице лица која нису у политици, то је могла да уради само Аустро-Угарска. И зато је овај велеиздајнички процес био државни процес. Овај процес је био „реприза судских трагикомедија какве је Аустрија правила раније у Ломбардији, Јулиској Крајини“, разлика је само у народности: раније и тамо су били Италијани, а овде сада Срби. Аустрија се није ничему научила ни после четрдесет година.

Јадранска железница Србијин излазак ма море

План за трансбалканске железнице од Саве и Дунава ка Солуну и Цариграду постојао је још од 1868 године. О плану за железницу што би везивала Дунав са Јадранским Морем, у Србији се радило живље још од 1893. Србија и Русија су поверљиво радиле. Покушаји су чињени 1897 и 1901 године. За ову железницу постојало је више пројекта. Српски план пројектовао је железницу од Прахова са мостом на Дунаву код румунске варошице Грује. Од Прахова железница би ишла на Неготин, па онда тимочком долином до Сврљига, одавде кроз Грамаду десном обалом Нишаве до Ниша. Од Ниша је требало да иде пругом Ниш—Врање до Дољевца [261 km], а одавде долином Косаничке Реке до Мердара. Од Мердара би ишла пруга преко Подујева долином Лаба до Приштине, а одавде на Липљан, Штимљу, Призрен кроз Косово, ситничку долину и равну Метохију, од Призрена би ишла на Нерфушу, преко Плава и Љеша у Медову. „Код Медове имамо прегиб у обали и дубок залив од кога води најзгоднија удољина за унутрашњост полуострва... Солунски и Медовски залив одређују да-

кле облик Балканског Полуострва и зато су његове најважније тачке“. [Цвијић]. Овај пројекат је био с огранком преко Скадра и са Црном Гором. Црногорски пројекат је имао три варијанте, а свима је био циљ да железница Румунија—Србија—Турска не мимоиђе Црну Гору и Барско пристаниште. Турски план се скоро поклапао са српским, иако из сасвим других разлога. Аустријски првобитни пројекат је био: везати српске железнице са босанским код Вардишта — а одавде упутити српски извоз на Метковић. Противу српскога пројекта су радиле Аустро-Угарска, Бугарска, Црна Гора, донекле и Италија због Црне Горе и својега плана железнице Валона—Елбасан—Битољ—Солун. О свима овим пројектима се разговарало кабинетски. Загрејан није нико био, ни политичари ни финансијери. Нико, сем једнога Француза у служби Турских железница, у ово доба није био проучавао трасу и евентуалну рентабилност оваквих железница. За Турску је железница Скадар—Косово имала стратегиску вредност, али ко је смео Турцима давати деведесетих година нове зајмове. Кад је дошао царински рат с Аустро-Угарском, Србији се то питање само наметнуло. Израђене трасе и планови, иако једва од Радујевца до Мердара, и од овога до Приштине, изађоше из фијока. Ставише се у покрет финансијери и дипломати. Оживели разговори почеше налазити политичких, привредних и финансијских интереса за грађење једне Јадранске железнице, која би везивала Србију преко Косова за Скадар. У Русији, која је раније студирала сличан пројекат, сада је овај био од значаја, јер би се и она везала преко Румуније са Средоземним Морем. Капиталисти су срачунавали коштање 545 километара железнице и основу за једно европско друштво за грађење и експлоатацију њену. Србија је гледала да се у ту комбинацију, по могућству, не увлаче Централне силе.

Аустријска акција

Србија је, ради олакшавања свога извоза, тражила излаз на море, те је питање покренула у Цариграду. И-

мајући тад моралну потпору Италије и Француске, она је тражила потпоре и у Енглеској, где су новољно гледали на Србијино држање у спору са Двојном монархијом. Енглеска је предусретљиво саветовала и Србији и Италији, која се заузимала нарочито за ову железницу, да се оне најпре добро потпашу — па онда изађу са предлогом у Цариграду.. Централне силе су морале бити против овога српскога пројекта, јер би железница Дунав—Јадран значио ако не крај а оно бар велико умањење утицаја Аустро-Угарске на Балкану, и привредну независност Србије. Против овога су морали бити и Турци, на које је германски цар вршио велики утицај. Опрезни Енглези су добро рачунали, па нису жељели да се залажу за ствар ако претходно није било спремљено све за успех. Енглеска је имала право и у томе што се Русија, везана Мирцштегским споразумом с Аустро-Угарском, држала по страни. Српском посланику у Петрограду говорили су: „да је пројекат српске железнице још у сасвим неодређеноме стању, и докле је у таквом стању, руска дипломатија се за њу не може залагати“. Србија је покушала у пролеће 1907 да издејствује пристанак Абдул Хамида за Јадранску пругу. Султан је одбио свој пристанак, зато је влада са мање настојавања радила на овоме пројекту у Цариграду. Њен пројекат је ставио у покрет Бугарску да тражи изградњу железнице Куманово—Ћустендил, и Аустро-Угарску да својим против-пројектима спречи ову за њу политички и привредно опасну железницу. Оба ова пројекта, бугарски и аустријски, имали су опак циљ уништити привредну самосталност Србије и њена национална стремљења.

Аустро-угарска влада је мислила да би се Србија могла одвратити од Јадранске железнице, ако би јој се дао излаз на Јадранско Море преко Сарајева, било у Гружу било у Метковићу. Ову своју мисао она је саопштила српској влади. Неки људи у Србији су веровали да би се на овај начин могло отпочети срећивање аустро-српских привредних политичких односа. Сметње које су чињене у Бечу, и поред корака Србије, да се обнове преговори за трговински уговор, и поред

српске намере да се аустро-угарска индустрија не искључује при државним лиферацијама, наилазиле су једна за другом. Аустро-српски разговори нису одмицали напред, а на делу су се осећале супротне обећањима тежње. Аустро-Угарска није била искрена. Докле су дипломати разговарали, дотле су у Бечу била спремана упутства за тражење повластице за трасирање железничке пруге Увац—Митровица. Преко владе Турске, а нарочито преко султана, бечка дипломатија је радила у Цариграду, све кријући од руске владе и од других држава, осим Немачке. Железничка пруга кроз Ново-пазарски Санџак до Митровице, говорили су аустро-угарски посланици, не осврћући се на чл. XXV Берлинског уговора, који јој право грађења железнице од босанске границе до Митровице није изречно давао, — „било би бесмислено веровати да би Аустро-Угарска могла наступати ка Солуну тим путем. Она је решена да чува садање стање у Турској“. Кад је, најзад, после годину дана потајнога рада за добијање железничке концесије аустро-немачка дипломатија победила све султанове и његових високих чиновника скрупуле, онда је Аустро-Угарска отворила карте. У делегацијама је барон Ерентал обелоданио планове Аустро-Угарске. Железница кроз Санџак сад „отвара нове саобраћајно-политичке перспективе. Кад се заврши спајање босанске са турском железницом, трговина монархије моћи ће, непосредно преко Сарајева, кретати ка Белом и Средоземном Мору... створила би се веза Беч—Пешта—Сарајево—Атина... најкраћи пут из Средње Европе за Египат и Индију... Свеза босанских железница са Турском код Митровице даће новога полета економском развију маједонских вилајета... Аустро-Угарска ће помагати тежње балканских народа колико оне буду у сагласности са начелима наше политike. Монархија има за задатак да дејствује да се економски и културно сједине ти народи са народима чија је цивилизација старија...“

Руска акција

Овај неочекивани ударац погодио је добро Србију, али и Русију и Италију. Ударац је био утолико јачи

што је барон Ерентал изјавио да ће се убрзо градити преко Котара железница за Скадар. Јасно је било да је намера Аустро-Угарске била спремати једно наступање ка Солуну и Скадру. Погодба са Султаном је била свршена овако: он је њој давао трасирање Санџачке железнице, а она њему обећала потпору против реформне акције у Европској Турској, која је добијала све обимнији програм и озбиљнију потпору Русије и Енглеске. У Русији је усталла сва јавност, позивајући на узбуну Рuse против војничко-политичких циљева Аустрије на Балкану. „Добро, говорио је Извољски, жмурећи можемо примити да Ерентал није повредио споразум наш, али он је то урадио у најнезгодније време... Он ми ни речи није говорио о своме плану, који је био већ готов... место да се договоримо, он мени бомбу под ноге...“

Аустро-Угарска је разградила последњи аустро-руски споразум на Балкану, а себи створила неприлика у Енглеској, у Италији. Од овога аустро-немачкога корака почело је приближавање међу Силама Споразума, и повлачење Србије од какве споразумне политике са Бечом. За Енглеску се аустро-руски споразум потписан у Мирцштегу „очевидно разболео“. Италију је ова Еренталова бомба била уверила да „остајући веरна свим својим савезничким обвезама, има право потпомагати грађење трансверзалне балканске железнице, чији се огромни значај за италијанску трговину са балканским земљама не може оспоравати“. Једина је званична Француска била нешто резервисана, иако њени дипломати у Београду и у Цариграду нису били на страни српскога пројекта. Да би, колико толико, ублажила рђав утисак у Европи, бечка влада је покушала да му оспори политички значај. Тако почетком фебруара 1908, неколико дана после говора у Делегацијама, барон Ерентал је ставио Србији до знања да његова намера није била да се смета изградњи и какве друге трансверзалне балканске железнице, него да се олакша саобраћај и зближе Исток и Запад. Граф Форгач је чак уверавао српску владу да ће у Цариграду помагати српски железнички план. Слично нешто је било обећано и Цр-

ној Гори; али, ако се тон променио, ништа се стварно није променило. Дипломатски маневар да се умири јавност у Србији и у Европи извођен је постепено. Прво се обећала дипломатска потпора у Цариграду, а онда се понудила веза српских железница са босанским до једнога од далматинских пристаништа, с обећањем извесне гарантије по километру. Српска влада је примала овај предлог, али је знала да се њом мислило спречити српски пројекат железнице Дунав—Јадран. У Цариграду Аустро-Угарска не само да није помагала, него је и ометала нову српску акцију на Порти. Изговор је био: „докле се не реши питање о излазу Србије на море преко Босне“. Пројекат српски су сад прихватили оберучке у Петрограду и саветовали су Србији да у Цариграду тражи да се једновремено, па и с истом турском комисијом, ради на испитивању траса по српском и по аустро-угарском пројекту. Бечка влада је озбиљно била против тога, а то је образложавала тим што је трасирање Санџачке железнице једно њено право по Берлинском уговору, а српски план је само један „више мање фантастични балкански железнички пројекат“.

Српска влада је, и поред тога, настојавала у Петрограду, у Риму, у Паризу и у Лондону да добије дипломатску потпору за свој пројекат и покрене стварање једног западно-европскога синдиката за изградњу жадранске железнице, и да јој тако да и међународни карактер.

Нове сметње

Владе париска и лондонска биле су сад на страни Србије. Лондонској влади се чинило да није згодно, у часу кад је требало притиснути Турке на попуштање у реформној акцији Европе, да се траже концесије ове врсте, иако разуме значај српскога пројекта за „потпуну еманципацију Србије“. Извољски, без великога интереса за ову ствар, мењао је своје држање два три пута, докле, најзад, није доведен да је помаже. Немачка је, пред расположењем Западне Европе, јавно одобравала Србијин предлог, али га није помагала. Немач-

ка је била једно време обећала своју помоћ у Цариграду, али ње није било 17 марта на Порти кад су Италија, Русија и Француска предавале колективну ноту којом су помагале српски пројекат Дунавско-јадранске железнице.

Решење питања

Румунија је, у овоме питању, подржавала Србију, обећавајући да ће, чим се почне грађење железнице, извршити ранију конвенцију о мосту на Дунаву. Бугарска је од почетка српске акције у Цариграду радила противу ње. Својим контра-пројектом Ђустендил—Куманово—Скопље, Бугарска је мислила везати Софију са Солуном. У Цариграду, у Бечу и у Букурешту је покушавала да добије пристанак за свој пројекат транс-балканске железнице: Калафат—Видин—Софија—Ђустендил—Куманово. Аустрија је тада имала обећања од краља Фердинанда да ће њени и политички и привредни интереси бити обезбеђени на штету Србије. Турска је била против ове политичке железнице, иако је њу помагала бечка влада. Она је Бугарима давала железницу Чумаја—Серез—Орфано. Под утицајем Централних сила српски пројекат је ходао од Порте до Јилдиза и натраг, иако је Вилхелм II покушавао да Турску помири са Јадранском пругом на Скадар.

Бечка влада је прво мирно подносила наваљивања из Берлина да не раскине свој споразум са Русијом. Под утицајем Кајзера пристајала је на план да се трасира Јадранска пруга од српске границе код Мердара до Штимље, али кад је стадоше изобличавати барон Ерентал се почeo љутити. Његова срџба се окреће не противу савезника, него противу Србије, у којој почиње гледати сметњу не само за решење балканскога проблема, него и за решење југословенскога питања у оквиру Монархије. Пристанак његов на проучавање железничке трасе од Мердара до Штимље, био је вероватно у договору са Султаном, који је почетком јуна 1908 издао ираду за ову трасу, али се није журио до допусти и рад на трасирању и овога окрајка Јадранске железнице. Ба-

рон Ерентал је могао бити задовољан, али његова акција је довела до изјаве Русије да аустријски једностра ни поступак у железничком питању сматра као поништај Мирцштегског споразума.

Султан је саопштио био и Русији и Француској да ће претходни радови бити одобрени „чим буду обезбеђена средства за то потребна“. Друштво за експлатацију железнице Цариград—Солун било је узело на себе посао око ове нове трасе, а српска влада је тражену концесију уступила њему. Кад је то све било готово, онда је настало одуговлачење, одлагање договорно с Аустро-Угарском.

На састанку рускога цара и енглескога краља у Ревалу у јуну 1908 било је речи о овој железници. Изврљски се жалио како је Ерентал, без икаквога претходнога споразума изашао са Санџачком железницом и тиме је озбиљно повредио *status quo* на Балкану. „Узалуд је Ерентал провео неких седамнаест година у Русији, он није разумео стварна осећања Руса према Словенима на Балкану; — он је мислио да ће се за три дана стишати сва бука у Русији, па ће ствари опет поћи истим током. Преварио се, одоси између Русије и Аустро-Угарске у погледу Балкана не могу бити више исти... У погледу Санџачке железнице барон Ерентал ће хитно радити и зато треба истом снагом радити за Дунав—Јадранску железницу. Аустријски планови са железницом су само употребљавање германизирања Мађедоније. Ако се обичини намера Аустро-Угарске за изградња читаве железничке мреже у Мађедонији, Русија ће се упротивити свима силама том кршењу Берлинскога уговора. Русија жали што Енглеска није подупирала пројекат Србијин за железницу Дунав—Ниш—Призрен—Медова“. На ово је Енглеска одговорила да ће помоћи предлог у Цариграду чим се усвоји нови реформни пројекат за Мађедонију „или ниједна или обе концесије за железнице“. У августу 1908 је, уз потпору Енглеске, Русија поново тражила од султана ираду за српски пројекат трасе Јадранске железнице. Сад је анексија Босне и Херцеговине оставила ове планове за политичко-привредне циљеве Србије, Аустро-Угарске и Западних сила.

III СРБИЈА И БУГАРСКА СРБИЈА И ЈУЖНИ СЛОВЕНИ

Српско-бугарски односи

1904 — јули 1908

За време руско-јапанског рата постигнут је 1904 године познати споразум између Србије и Бугарске. Међутим, ма да су за време министровања Р. Петрова (до јесени 1906) српско-бугарски односи, бар по спољашности, задржали своје раније пријатељско обележје, ипак се на њима већ тада почела опажати, у приличној мери, затегнутост и разилажење. Доласком кнежева секретара Д. Станчова — слепога извршиоца воље бугарског владаоца, — за бугарског министра спољних послова, а нарочито после његовог пута у Берлин и Беч, ти су односи изгубили сасвим свој ранији приснији карактер, тако да је у годинама 1907 и 1908 њихова затегнутост била толико јака, да је долазило у неколико тренуцима у мају и јуну 1907 до опасности да Бугарска нападне Србију. Министар Д. Станчов је, одмах по своме доласку у министарство спољних послова, издејствовао да бугарска влада одустане од тајног споразума, по коме је, до закључка дефинитивног трговинског уговора између Србије и Бугарске, имао да се примењује стари трговински уговор од 1897. Последица тога је била да је наш извоз у Бугарску и провоз кроз њу на Бургасу и Варни у 1907 год. толико ослабио, да су Србији све олакшице, дате од Бугарске у јулу 1906, постале беспредметне. У исто су се време, потхрањивани из бугарскога министарства иностраних дела, све чешће јављали напади на Србију због њене маједонске политike. Бугарски пресбири постао је у то доба спроводник свакојаких вести, које је бечка штам-

па распостирала о Србији и о њеном владајачком дому, дражећи тим путем, уз помоћ мађедонских организација, бугарско јавно мнење противу Србије.

Афера са хапшењем учитељице Минке Наумове (у пролеће 1907) на Жбевцу, преувеличана и тако експлатисана, раздражила је јавно мишљење у Бугарској до таквих граница, да је чак и министар војни, генерал Савов, у разговору са италијанским војним изаслаником, претио Србији ратом. Прекид дипломатских односа, који се желео, није извршен, ма да је повика на Србију у мају и јуну 1907 достизала свој врхунац. Међутим, иако је та повика мало стишана у другој половини те године, непријатељско расположење према Србијистално је потхрањивано тенденциозним вестима о српским четама у Мађедонији и о прогоњењу српских раденика у Бугарској.

Долазак демократа др. А. Малинова на владу у почетку 1908 није означавао никакав преокрет набоље у српским односима са Бугарима, јер су демократи, одневши победу над цанковистима, наследили стамбуловисте баш као оглашени искључиви националисти и србофоби. Демократи су свом и иначе непријатељском расположењу према Србији дали још оштрији карактер. Низ измишљених „афера“: о преносу тела пок. генерала Петрова, о умоболној учитељици Илијевој, о нападу на војне магацине, о тровању воде у софиском водоводу, о завери противу бугарскога кнеза уз учешће Срба, о тенденциозним и преувеличаним вестима о српској пропаганди у Мађедонији, — све су то била средства да се, у исто време као и 1907 године, дигне 1908 бура од повике противу Србије, тако да се чак ни бугарски министар иностраних дела није уздржавао од отворених претња.

Бугарско нездовољство противу Србије, ма какви се поводи за то наводили, потицало је из једног јединог разлога: Бугари су осећали да је Србија главна сметња њиховој тези: да је Мађедонско питање искључиво бугарско питање. Уколико је српски живаљ у Мађедонији давао више доказа своје животне снаге, утолико је и бугарско раздражење противу Србије јачало. Док

се тако, с једне стране, заштреност српско-бугарских односа све више наглашавала том безразложном и неоснованом повиком против Србије, дотле је, с друге стране, аустрофилство бугарске спољне политике добијало све одређенији карактер. У истом том времену, нарочито од доласка барона Ерентала на управу, односи бугарски према Аустро-Угарској постају све срдачнији. Аустро-Угарска у том времену није пропуштала ниједну прилику да у скопском санџаку, где се водила главна битка између Срба и Бугара, држи на најнескрупулознији начин страну Бугарима. Јулска младотурска револуција није у основи променила природу српско-бугарских односа, ма да су они изгубили ону оштрину коју су им давала непријатељска расположења бугарских влада, па су постали хладно-коректни. Увођење уставног режима у Турској и локалне појаве које су га пратиле (предаја чета и братимљење народности) измењали су изглед Маћедонског питања. Али, Бугарска је, ипак, и даље остала према Аустро-Угарској у истим односима у којима се већ налазила. Анексија Босне и Херцеговине и једновремено проглашавање Бугарске за независну краљевину, показали су, шта више, да су ти односи постали још и тешњи. Заједница бугарско-аустро-угарска која се манифестовала приликом прогласа независности Бугарске и анексије Босне и Херцеговине, није дакле била ни случајна ни импровизована, него је последица и круна двогодишњег ревносног рада како са бугарске тако и са аустро-угарске стране.

Од јула 1908 до јула 1909

Србија, која се, поред свега тога, вазда симпатично изражавала и опходила према питању бугарске независности, бацајући вео заборава на све што је било између Срба и Бугара, чим су искрсли цариградски нереди од априла 1909, узела је поново иницијативу за српско-бугарски споразум за случај да нереди отму толикога маха те да *status quo* дође у питање. Кораци са срп-

ске стране у том циљу чињени су и дипломатским путем и путем штампе. Тада на споразуму био је главни предмет поверљиве кореспонденције између нашег министарства и софиског посланства у 1909 години. Из те целе преписке јасно се видело да су се званични бугарски кругови ограничавали на просто примање изјава са српске стране у духу споразума не дајући међутим никаквих знакова који би показивали бар мало воље за какво српско-бугарско зближење, било на трговинско-економском, било на чисто политичком пољу.

Приликом једног разговора између српског посланика Св. Симића и генерала Паприкова, бугарског министра спољних послова, за време бављења краља Фердинада у Бечу (које је дало повода гласовима о неком аустроугарско-бугарском заједничком раду), Паприков је дао израза своме убеђењу да политички споразуми међу балканским државама долазе у област непрактичних, неизводљивих, а по балканске народе чак и опасних жеља у тадашњим приликама.

Кад се кренуло у Београду у јавности питање српско-бугарских односа, повела се и у софијској штампи дискусија о том питању. Тим поводом гледиште бугарске владе обележио је њен полуслужбени орган „Препорец“ чланком о „српско-бугарском зближењу“, који је и својим тоном и својом аргументацијом, очевидно нетачном и нелојалном, одавао једно не баш пријатељско расположење према Србији. У томе се чланку чисто и отворено изјављивало да је сва сметња српско-бугарском споразуму у томе, што се Србија не одриче Мађедоније и што је њена политика у Мађедонском питању „завоевателна“, а бугарска „освободителна“. Не мање је била карактеристична као појава о тадашњим расположењима надлежних у Бугарској 1908 према Србији измена, коју је српски посланик у Софији морао учинити, према жељи бугарске владе, у свом свечаном говору приликом предаје нових својих акредитива краљу Фердинанду. У првобитном тексту тога говора, који је саставио сам министар иностраних дела д-р Миловановић, са нарочитом тежњом да у њему што прецизније истакне становиште српске владе у питању срп-

ско-бугарских односа, налазио се став који је подвлачио братске словенске везе између Срба и Бугара.

Тај је став морао бити избачен из говора, јер се на највишем месту у Софији нагласило да је сувише „прононсиран — словенски“. И тако је, с једне стране, из Бугарске било одговорено на дипломатске кораке Србије неодређено, а на српске новинарске авансе агресивно. С друге стране, међутим, јављали су се, у исто време, и видни знаци кокетовања између Беча и Софије. Као пример томе може се нарочито навести дуже бављење у Бечу краља Фердинанда, шефа бугарске владе Малинова и министра војног генерала Николајева, а за њим и бугарског егзарха, и чести састанци Малинова на Балплацу са аустро-угарским дипломатима. Та је околност изазвала живу дискусију у самој Бугарској, како у штампи тако и у приватним разговорима. Нарочито треба забележити да су у то време људи блиски владиним круговима били распостирили ревносно ове идеје: „Турска се не може поправити и обновити, а Србију треба лишити погодаба за опстанак; Бугарска би требала, у садашњим приликама, заједно са Аустро-Угарском да решава балкански проблем, ако неће да изложи опасности досадашње своје тековине у Мађедонији“. Потстицај за таква тумачења и тактику дала је „Босанска пошта“ (полуслужбени лист који је излазио тада на немачком језику, у Сарајеву), једним чланком пуним похвале и за краља Фердинанда и за бугарски народ, са очигледном тенденцијом да се Бугарска наведе на политику која би је неизбежно довела у сукоб са свима балканским народима. „Грци и Срби, —писано је у том чланку — сасвим су бесилни према бугарској пропаганди у Мађедонији и младотурски режим ће баш у Мађедонији најпре бити стављен на пробу. Бугари су свесни своје задаће и стога се ум многих политичара у Београду, Атини и на Босфору, помрачава кад баце поглед на географску карту и сагледају на њој будуће велико царство од Вардара до ушћа Марице на Јегејском Мору, па можда чак и до Мраморног Мора“. Чланак се завршавао прогнозом о будућности Балканског Полуострва. „Она ће на првом месту за-

висити од Бугарске, а затим тек од Турске, и то само уколико младотурски режим буде успео да сачува Мађедонију од неке нове и интензивније интервенције. Мађедонија је област у којој ће младотурски панотомани и панбугари морати, после извесног времена, или да се спријатеље или да једни друге покоре, јер је можда само са том логиком и дошло на свет царство Бугарске, а кнез Фердинанд постао царем свих Бугара".

Значај тога члanka падао је утолико више у очи, прво што је његов превод сам пресбиро бугарског министарства спољних послова разаслао свима редакцијама софијских листова, од којих га је већина штампала у први мах без коментара, и друга: што је позната декларација Малинова, учињена мало затим у „Новој слободој преси“, о односима турско-бугарским у најпотпунијој хармонији с основном идејом овога члanca, а то је, без сумње, и изазвало све доцније коментаре софиске штампе, која је тек онда обратила нарочиту пажњу на чланак из „Босанске поште“. У низу оваквих карактеристичних појава дошла је још и изјава Ал. Малинова редактору бечке „Политичке кореспонденције“, поводом једног ранијег саопштења познатог петроградског листа „Ново Време“ од његовог софиског кореспондента, о томе како је Бугарска при закључивању трговинског уговора са Аустро-Угарском имала намеру да тражи што веће олакшице за свој извоз, те да би се на тај начин олакшало и решење најмучнијег питања о српско-аустријским трговинским преговорима. Малинов је том приликом изјавио бечком новинару да је то саопштење у „Новом времену“ резултат неспоразума и да ће се Бугарска, при закључивању уговора са Аустро-Угарском, руководити само својим властитим интересима.

Овај факат је био знак времена кад је Малинов налазио за потребно да баш у Бечу изрично изјави да би било погрешно изводити, на основу саопштења „Новог времена“ закључак да постоји нека солидарност између Србије и Бугарске у области трговинских преговора. У том смислу критикована је била изјава Малинова и у опозиционој бугарској штампи: „Уистини

декларација министра председника садржи једно официјално одрицање сваке бугарско-српске солидарности у односу према Аустро-Угарској". Све до краја јула 1909, не само што рад Србије на српско-бугарском споразуму није наилазио потребна одзива код бугарских меродавних чинилаца, него су све старе тешкоће, на које је тај споразум наилазио код бугарске владе, стајале и тада на путу и у пуној снази. Утешно је било, међутим, забележити, да сви бугарски политичари нису били солидарни са политиком коју је водила службена Бугарска. Најбољи и најмеродавнији међу политичарима имали су сасвим супротно гледиште на питање од непосредног утицаја на природу и развој српско-бугарских односа. У томе је још и лежала нада да српско-бугарски споразум није неостварљив.

У таквом стању ствари Србији није остало ништа друго, него да успорава даље покушаје, који би били противни и њеном достојанству, и у исто време, не само некорисни, него и штетни баш за онај циљ који се она трудила да постигне. Откако је то било учињено и откако је готово обустављен са наше стране сваки даљи дипломатски разговор и свака новинарска полемика о тој теми, као да је почeo преокрет код Бугара, најпре само у штампи, а после тек и од стране службених кругова. Србија се надала да ће доћи до споразума с обзиром и на опште балканске прилике и на бугарске интересе у њима; и имала је право: Бугарска се 1909 није дефинитивно везала с Аустро-Угарском. Србија је рачунала да је био тад психолошки моменат да пријатељске сile, којима лежи на срцу српско-бугарски споразум, употребе сав свој утицај код бугарске владе у том циљу, па је у том духу и радила.

Пред анексију Босне и Херцеговине

Руско-јапански рат, необично врење у Босни и у Херцеговини, револуционизирање хришћанског становништва у западном делу Европске Турске, изазивало је

Аустро-Угарску на мисао да узме водећу улогу на Балкану. И зато се још у мају 1904 јављају у службеној аустро-угарској штампи наговештаји о потреби анексије Босне и Херцеговине. На ово се из Србије одмах одговарало да се свака измена у Берлинском уговору мора подвргнути суду сила потписнице, и да се имају позитивна и мирољубива уверавања од стране Монархије у томе погледу. Овај наговештај поклапао се по времену са тражењем од аустријских делегација војних кредита од триста милиона златних круна. У Народној скупштини шеф владе, у одговору на једну интерпелацију, рекао је поред осталог и ово: „... Каква ће судбина Босне и Херцеговине бити то ми не знамо засад, али им ми желимо сваку срећу и напредак. Њихова судбина зависи од Великих сила, од оних који су суседној Монархији дали привремену управу над њима... У томе погледу можемо само толико чинити“ да Србију признаду као члана европске заједнице достојног њихове заштите, како би се „могла развијати и ширити“. Оштар протест и одговори у Двојној монархији на ово нису могли умирити обе стране. У Босни и Херцеговини су међутим православни Срби стављали на дневни ред не само своје црквено-школске аутономије, него су потезали и аграрно питање. Око овога су настала трења између окупаторске власти и народа, а то је бивао узорак да се и у Србији на зборовима и у Народној скупштини претресају и ова питања. Тако је Народна скупштина, поводом још неких заосталих питања из 1878 године, без велике дебате донела један закон о коначном уређењу аграрних односа између Срба и турских поседника, нерешених после Берлинског конгреса а на подручју новоослобођених крајева, округа пиротског, нишкога, врањског и топличког. Бечка јавност и аустро-угарска дипломатија су се овим још више напуштили. Против „Српске иреденте треба одговорити анексијом“, говорило се и писало тада у Бечу. Један збор Срба у Великом Бечкереку противу предлога о мађаризацији народних школа пружио је нови повод да се у Народној скупштини у Београду развије мања дебата о „однарођавању Срба у Мађарској са којом је

Србија (1907 године) била у пријатељским везама“. Није тада било новина у Србији које нису редовно практиле збивања са Србима у суседној Монархији, а српски листови с оне стране Саве, Дунава и Дрине обавештавали су своје читоаце опширно о догађајима у Србији. Велико-српско питање постављало се све чвршће.

У Турској

Питање о Србину митрополиту у Велешко-дебарској епархији, повољно решено по српску народност у Турској, изазвало је велико нерасположење према њој у Бугарској. Бугарска је почела спречавати слободни провоз српске робе до Варне и Бургаса, а по маједонским котлинама међу четама крвава разрачунања су бивала све озбиљнија. Српска одбрана у Маједонији, иако из дана у дан све јача, била је немоћна у северозападој Старој Србији. Арнаути су били тамо готово свемоћни; пећки и ћаковички крајеви су прешли у њихову власт. Српско становништво су истребљавали, на сто начина; турска власт је била немоћна да то спречи, српски и страни конзули тако исто; анархија је, западно од Шара, отимала маха; а Аустрија је била главна препрека за какву већу међународну контролу у Турској. Србија је, видели смо напред, по савету Русије, два-три пута тражила директно од Беча да се реформни програм прошири на „старо српско подручје косовскога вилајета“. Одговор барона Ерентала је био неодређен, уздржљив. Рад и намере његове да издвоји Енглеску и Италију из реформне акције у Европској Турској, као и његов план о великој самосталној Арбанији, одређивали су у 1907 години његово држање. Па ипак, ово није помогло; Арнаути су проширили анархични рад и на католике и њихове попове који су стојали под покровитељством Његовога католичкога величанства Франца Јосифа I, а пред младо-турску револуцију почели су бојкотовати и аустро-угарске консулате. Барон Ерентал је покушао 1907 године да веже Србији и Бугарској руке једним новим аустро-руским споразумом

за Балкан. Заједничка аустро-рускаnota, поткрепљена усмено од осталих Европских сила, предата о јесени 1907, није имала никаквог дејства, јер је барон Ерентал већ у Цариграду направио са султаонм пазар са Санџачком железницом.

Почетком 1908 Бугарска, видећи да сама устанак у Мађедонији не може дизати, а да одбрана српскога и грчкога живља у њој бива све опаснија по њу, тражила је аутономију Мађедоније. Ово је био повод да се узбуње канцеларије заинтересованих држава, да се чине разни предлози по угледу на Крит, да бечка дипломатија подбуни Бугарску како је „сад или никад тренутак да Бугарска нападне Србију“. У ово доба Србија је, с обзиром на рад европске дипломатије, почела радити да се изведе српско-бугарски споразум. Навечер младо-турске револуције и сутрадан по њој, предата је из Београда софиској влади службена порука: „Тренуци су озбиљни, могу наступити заплети било у облику по коља Хришћана било уласком неке заинтересоване си ле у Турску... у оба случаја наши заједнички интереси су у опасности и зато сматрамо да се споразум између Субије и Бугарске сам намеће...“

Анексија Босне и Херцеговине

Младотурска револуција у јулу 1908, поздрављена од Бугара, Срба и Грка с одушевљењем, убрзала је анексију Босне и Херцеговине, нарочито на онај неправилни начин. Већ су и дотада чешћи гласови из Босне и Херцеговине да су оне још провинције Турске, а да је становништво поданик султана Абдул Хамида. То су говорили православни и мусимани, што ће рећи бећина становништва у Босни и у Херцеговини. Ненито ово, нешто спољна ситуација, наведе барона Ерентала да поцепа Берлински уговор. Анексија је изазвала уличне демонстрације у Београду, Нишу, Шапцу, итд. Митинг пред спомеником кнеза Михаила био је импозантан, на њему је донета анти-аустријска резолуција која је силом унесена у министарство иностраних дела. За овим су следовали зборови по Србији и Црној Гори.

Анексија је била изравнала сукоб између Србије и Црне Горе, обновом дипломатских односа у октобру 1908 а прекинутих у мају 1908 због познате „бомбашке афере на Цетињу“. И у овоме и у раду Срба из Босне и Херцеговине у Европи за решење анексионе кризе путем Европске конференције дошао је потстрек из Београда.

Докле су европске силе грозничаво радиле почетком 1909 да осујете намеру Аустро-Угарске да превентивним ратом ослаби Србију, дотле се у Србији изненадно поставило питање престолонаслеђа. Тадањи престолонаследник Ђорђе, притешњен извесним личним и политичким приликама, био је приморан да се 25 марта 1909 г. „одрече свих права и прерогатива које су му по Уставу припадале“. Најпре Крунски савет а после и Народна скупштина прихватили су ову оставку на престолонаслеђе и пренели га на млађега краљевога сина, Александра.

Национална влада Стојана Новаковића успела је брзо да затвори питање са принцом Ђорђем и да на миру претресе све могућности решења аустро-српског сукоба због анексије. После неколико мучних дана, у којима је судбина Србије висила о концу, српска влада је примила из руку Енглеске текст одговора на ултимативну ноту аустро-мађарску. Србија је на дан 31 марта тај одговор предала, и на тај начин отклоњен је сукоб, који ће бити после шест година ратом ликвидиран.

Хришћани у Европској Турској, најпре очарани младотуским режимом, стадоше сада готово нарицати за султановим режимом. Младотурци су почели притеzати хришћане горе него раније. Србија као и Бугарска и Грчка мање су сад могле утицати у Цариграду, где су велике државе пуштале и помагале младотурке да утврде ново стање. Београд је зато настојавао да се са Софијом зближи.

Анексија је била права европска раскрсница; на њој су се разилазиле не само Аустро-Угарска и Русија, него и две групе европских сила, Тројни савез и Тројни споразум. Оне ће се доцније, 1914, сусрести као такве (Немачка и Аустро-угарска као Централне силе а Ен-

глеска, Француска и Русија као Тројни споразум, Антанта], да оружјем реше спор који је Аустро-Угарска отворила анексијом.

После анексије Аустро-Угарској су остајала два пута да уреди своје односе са Србијом: или да српске националне интересе у правцу Солуна помаже, или да примени нову трговинску политику са широким уступцима. Граф Еренетал је одбацио први, а други пут је био са препрекама. Осим тога, он је знао да је аустро-српско питање саставни део југословенскога проблема, и да је и због тога требало са Србијом регулисати односе на другој основи, али још уважајући гордељив, с уским видиком као и код већине његових савременика у Бечу и у Пешти, узео је стари правац. Аустро-Угарска као да није схватила значај енексионе кризе за целокупну европску политику. Анексија Босне, изведена на препад, покварила је концепт Сила, пореметила темеље међународнога поретка, порушила мостове споразума са Русијом, убрзала неограничено оружање Европе, ојачала солидарност свих Јужних Словена у Аустро-Угарској са Србима у Србији, у Црној Гори и у Турској, створила могућност балканскога савеза, отворила Источно питање, и, што је најважније, од српскога питања направила европско. Бечка и пештанска дипломатија место да поправљају погоршале су односе са Србијом. Афера за афером показивале су њене праве намере. „Загребачки велеиздајнички процес“ и његов епилог у „Фридјунговом процесу“ утврдили су и Европу у уверењу да Аустро-Угарска мути на Балкану, а против Србије. Бечка влада, спремајући анексију Босне и Херцеговине, мислила је да пред Европом оправда анексију једним велеиздајничким процесом великога стила. Њој је требало да пред Европом прикаже Србију као смутљивца, који помаже у оквиру Монархије сепаратистичке тежње Јужних Словена. Зато је она још 1908 оптужила српско-хрватску коалицију са једно стотинак највиђенијих људи као велеиздајнике Аустро-Угарске. Једног доброг историчара аустријскога, д-ра Фридјунга, ухвати сам граф Ерентал да јавно оптужи Србију и неке људе из српско-хрватске коалиције, да

су спремали преврат у Монархији. Као доказни материјал послужи Др. Фридјунгу низ кривостворених докумената, које је бечкој влади лиферовало аустро-угарско посланство у Београду. Лажност докумената — које је правио један аустро-угарски поданик родом из Баната и продавао графу Форгачу посланику у Београду — утврди се на процесу пред Бечким судом 1909 године. Пресуда по овоме процесу, који је добио обим и значај европског скандала, оштети јако углед бечке дипломатије и Двојне монархије, али удвоји и њено нерасположење према Србији. Мирним путем аустро-српско супарништво није се могло решити.

Било је многих ствари отворених и новоотвараних питања између ове две државе.

У такве треба убрајати и сукобе због неких ада на Дрини. Ови нису могли бити расправљени, иако би, по признању Аустро-Угарске, регулисање Дрине донело Србији територијалних увећања на основу Берлинског уговора. Аустријски војнички кругови држали су отворена ова питања. Многи отказани аустро-српски уговори и конвенције после анексије, — отказ је извршила Србија, — доведени су били у ред тек 1911 године. Покушај д-ра Милована Миловановића да се отворено изјасни и нађе један споразум с Аустро-Угарском одбијен је надмено од графа Ерентала. Овај државник је давао упутства, договорно са највишим војним круговима, аустро-угарским дипломатама: „Србија не може бити стално средиште за Југословене“. Ова упутства нису мењана; 1913 говорио је министар војске генерал Кробатин у Бечу: „Ми морамо анкетирати Србију“.

Србија и Јужни Словени

Србију је аустријска дипломатија у очи анексије Босне и Херцеговине стално тужакала како она буни Србе, прави велико-српски покрет и подржава идеју решења јужнословенскога питања ван граница Дунавске монархије. Ова оптуживања нису имала неке нарочите стварне подлоге. Србија и њена влада не би мо-

гле кренути Србе, Хrvате и Словенце на рад у ова два правца у Монархију, да ови нису имали сами у себи своје носиоце и националне раднике. Србија је могла, и то је чинила, пружати је и давати своју потпору, нарочито моралну, идеји националног уједињења. То је била и њена народна ствар. Али, у сваком подручју где су у компактним масама живели Срби, Хrvати и Словенци, под жезлом Хабзбурга, идеја за самосталност и народно уједињење је сам никла. Она је била природна последица њиховога развијања и поступака Мађара и Немаца према њима. У Војводини је идеја за уједињење свих Срба дошла до изражaja још крајем XVIII века и дала потстрека Србијанцима. Идеју је њихову подржавао и пример борбе Мађара противу Аустријанаца. Срби у Војводини су кроз читав XIX век водили борбу за националну самосталност са Мађарима. У Босни и Херцеговини бунили су се Срби непрекидно у истом смислу и у исто доба. Југословенски покрет који се најјаче осећао код Хrvата, стреми у XIX веку ка уједињењу Срба, Хrvата и Словенаца. Ако су ови гледали на Србију, то је било природно. Прво, Србија је била самостална, мала али независна; друго, велики део Срба у Србији био је досељеник из Херцеговине, Црне Горе, Босне, Старе Србије, Мађедоније, Далмације; треће, у Србији су били као на своме дому и Срби и Хrvати и Словенци из Аустро-Угарске; четврто, Србија је, како тако, претстављала синтетички оно заједничко осећање за народно ослобођење и уједињење у једну државу, и подешавала унутрашњу и спољну политику према томе; пето, од Србије су њени саплеменици ван њених граница тражили да буде отпорна, боља него Двојна монархија, да буде њима потпора за њихове борбе против метода Беча и Пеште.

Од 1900 показује се међу Србима и Хrvатима већи отпор противу система владања у Бечу и у Пешти према њима. Срби и Хrvати показују тежњу да се у будућности држе онако како им њихови интереси налажу. Они ће подешавати своје држање према приликама, гледаће да што мање служе Бечу против Пеште и обрнуто. Кад Мађари, који су мањина у Угарској према

другим народностима, могу да ратују са Бечом за пуну равноправност у Двојној монархији, зашто онда не би могли и Срби и Хрвати радити слично. Отада почиње удружене борба Срба и Хрвата за самосталност. Отуда се крајем 1905 створила српско-хрватска коалиција, која је на изборима од 1906 добила већину и водила све до краја Светскога рата борбу са Мађарима и са Бечом за пуну равноправност. Тадања мађарска опозиција, наколоњена овој борби, стварно је, кад је дошла на владу, окренула исти лист као и раније партије и владе у Мађарској, тј. почела јаче радити на помађаривању народности. Срби и Хрвати су ступили у врло оштру борбу противу мађарске владе, која је сада путем закона хтела да наметне мађарски језик националним мањинама по основним школама и да га уведе као службени језик на железницама у читавоме српскохрватском подручју. Слична борба противу туђинске управе вођена је била у Босни и Херцеговини, у којима је српско становништво било у најтежем положају. После Срба су у тешкоме положају били и муслимани; ови су као и Срби почели борбу противу туђинске управе, борбом за верску и просветну аутономију... У раздобљу од 1904 до 1912 међу Јужним Словенима на подручју аустро-угарске монархије будило се једно осећање заједнице са Србијом, које је неодољиво дејствовало на народне масе, на аустро-мађарске власти, на иностранство. Будио се један народ исте крви и језика, тражећи своју самосталност; којим путем ће доћи до ње, мирним или револуционарним, то је била споредна ствар. На другоме месту у овој серији књига, показаће се неоправданост тужаба против Србије, тако систематски подизаним од бечке владе по европским листовима и кабинетима, као главнога потстрекача догађаја на почетку XX века. Аустро-Угарска је ударала на последице незадовољства међу Србима, Хрватима и Словенцима. Место да је отклањала узроке домаћега незадовољства, уместо да путем разних мера моралних, политичких и привредних реформа направи од себе привлачну тачку свих Јужних Словена, она је тадашњој Србији оставила ту улогу.

Пред балкански савез

Почетком јануара 1910 позвао је краљ Фердинанд наследника српскога престола у приватну посету у Бугарску. Ова је олакшала разговоре које је доцније отворио д-р Миловановић у Софији. Први разговор његов био је у Софији почетком фебруара 1910 са д-р А. Малиновом, који је био за аутономију Мађедоније, докле је Миловановић био за деобу. После овог разговора дошли су разговори у Петрограду, где је почетком марта 1910 дошао краљ Петар у званичну посету Николи II. Одавде је Краљ Петар отишао, преко Бугарске, где се срео са краљем Фердинандом, — у Цариград. Турци су свечано дочекали Краља, а још свечаније Грци у Фанару. Патријарх на челу читаве војске калуђера дочекао је владара православне Србије како се нису дочекивали други владари. Са подареном „огрлицом Византискога орла“ краљ је посетио Хилендар, па после тога Солун. Пут од Солуна до Ристовца — тј. до српске границе, са малим задржавањем у Ђевђелији, у Велесу и у Скопљу, откривао је Турцима нову ствар: хришћани, а нарочито Словени, на овом путу су у густим редовима дочекивали пролаз краља хришћанина. У ово доба дошло је и рукоположење епископа Варнаве, доцнијег српског патријарха. Бити митрополит Велешко-дебарске епархије и епископ главински, значило је за Србе да сад Патријаршија признаје српским један део Охридске епархије. После ових краљевих посета дошла је и посјета краља Петра његовоме пашеногу краљу Виктору Емануелу у половини фебруара 1911 — посета срдачнога карактера с извесном политичком примесом према Аустро-Угарској. Руска дипломатија је показивала све живљега интереса за слогу балканских Словена, нарочито Срба и Бугара, али и сами ови су показивали журбу у овоме народноме раду. Предосећало се да је крај Турака у Европи близак. Кнез црногорски Никола, прогласивши себе за краља у ово време, није могао умањити, иако је мислио, ни углед свога зета у Београду, нити је уздрмао међународни положај Србије, нити је подигао свој углед међу Србима. Србија је

настојавала нарочито да оконча споразум са Бугарском, где је један свесловенски збор интелектуалаца био нова прилика за разговоре и рад на споразуму. Један српско-бугарски одбор за проучавање привредно-културних односа био је претеча политичкоме споразуму између два народа. Нова политика однарођавања и званична истребљавања хришћана по Маједонији, арбанска анархија у косовском, у скадарском и у јањинском крају, себична акција најближе заинтересованих сила у Турској, нагомилавање турских трупа у Маједонији и у Ст. Србији, посета султана Мехмеда V на Косову и клањање у „Муратовом турбету“, ударање темеља арнаутском универзитету у Приштини, рад Аустро-Угарске за аутономију Арбаније у коју би ушли Скопље и Нови Пазар, све је то упућивало Србију да што пре састави српско-бугарски савез.

Положај Србије јача

Једна званична посета краља Петра у Бечу сматрана је у Београду првих година владавине као корисна за аустро-српске односе. Са тим се није слагао Беч. После посете у Петрограду и у Цариграду, следовала је службена посета краља Петра у Рим, а после ових долазила је у обзир посета Француској у Париз. Обе ове ствари изазвале су и бечку дипломатију да удеси посету краља Петра и аустријскоме двору. Намерно или неспретно, ова посета је доведена била у везу са аферама лажних докумената и аустријске шпијунаже у Србији, у које су били уплетени аустро-угарски посланик и војни изасланик у Београду. Због овога се направила узбуна у Србији и у Аустро-Угарској. Узбуна је била толико јака, да је покварила пристанак српске и аустро-угарске владе да се краљева званична посета обави у Б. Пешти. О посети сличне врсте више никад није било речи. Краљ је говорио: „Пре ћу сићи са престола него отићи у Беч“. Удадба краљеве кћери Јелене за сина рускога Великога кнеза Константина Константиновића, одвела је краља Петра поново у Петроград

и „појачала чврсто и присно пријатељство два словенска народа“. Одложена посета Француској, због трагичне смрти француског министра војске, извршена је у новембру 1911 врло ласкаво по краља Петра, који је као млад човек учествовао у рату француско-пруском од 1871 године.

Приликом крштења првог унука краља Петра, одлазио је у Петроград српски престолонаследник са шефом владе. Њихова мисија је имала више намера: а) добити наоружање српске војске, б) омогућити савез између Србије, Грчке и Румуније, в) проширити родбинске везе са царском руском породицом.

Србија је тражила, с обзиром на наоружавање у Бугарској и растећу опасност од Аустро-Угарске, 120.000 пушака, стотинак које хаубица које брдских топова са одговарајућом муницијом и пуну војничку спрему за 250.000 војника. Руска влада је обећала ово оружје и Србија га је добила тек 1914—1915 године, кад је већ увекико дошао Светски рат.

IV ВЛАДА УСТАВНОСТИ

СУДЪЮ
УСТАВНАЯ УСТАВЪ
УСТАВЪ УСТАВЪ
УСТАВЪ УСТАВЪ

Десет година владавине краља Петра 1903—1914

Устав Србије

Требало је да дође 29 мај 1903, па да се између народа и владаоца заврши дуготрајна броба око права каква су западним народима била обезбеђена уставима њиховим. Јуна 1903 враћен је у живот устав од 1888 године и виме је до 1 децембра 1918 завршена стогодишња борба око устава у Србији. По томе уставу Србија је била по угледу на енглеску монархију са претставничком и парламентарном владом. Широка демократска основа, јемства за уживање уставних права српских грађана, Народне скупштине, били су предвиђени до ситница у томе уставу. Због разних револуција и државних удара, предвиђена су не само начела (лична слобода, неприкосновеност стана, слобода штампе, збора и договора и удружила) него и мере да се спречи њихова повреда од стране Круне, нарочито при изборима народних посланика. Устав Србије је предвиђао опште и тајно гласање, изузетно од других сличних устава, унео је ширу примену пропорционалнога система бирања за Народну скупштину. Свака листа добијала је према броју гласова и број мандата. На свакој листи, с обзиром на опште право гласања, морало је бити по два универзитетски образоване лица. Права Народне скупштине одговарала су правима која су предвиђали најбољи западњачки устави. Право буџета је нарочито добро ограђено од мешања краља у њихово састављање или и његово продуживање. Судови су били независни, а судијама загарантована сталност. Глав-

на контрола је била у рукама Народне скупштине, Државни савет је био врховни суд за парламентарне изборе, готово саставни део Народне скупштине. Он је био касациони суд за министарске одлуке у сукобу управних власти са грађанима. Министри су одговарали Народној скупштини и владали су се до Великог рата по њему.

Општина у Србији

Општина је била темељ организације државе. Она је била аутономна, а бирао ју је народ по начелима из устава. Општина је било три врсте, сеоске, варошке и Београдска. Најмање 200 грађана, живећи на истом простору, могли су образовати општину, ако одобри Народна скупштина. Општина је била независна за своје унутрашње ствари, аутономна јединица. Општина је, поред тога, била и саставни део државе и била под њеном контролом, (државни порез, војска, општа безбедност). И за општине закон је тачно набројао све функције општине за ову двојну надлежност. Закон је предвиђао могућност савеза општина, за једну одређену сврху од општег интереса. Општински збор, Општински одбор, Општински суд су власти које су решавале општинске унутрашње ствари. Дужности одборника општинских су обавезне, седнице Општинског одбора биле су јавне, а његове одлуке нису бивале пуноважне ако две трећине одборника (општина од 500 становника имала је 10, са преко 1.000 20, а Београд 30 одборника) није присутно седници. Општински одбор је решавао: о буџету, о куповини непокретности, о избору стручњака за разне послове у општини, о свему што закони нису нарочито одређивали. Општина није могла продавати своја имања, а ни подизати зграде, до извесних сума. Државни савет је био надлежан за решење о распуштању овога или онога општинског одбора. Општински суд се старао о реду и о поретку, водио је све општинске послове, управљао и судио по закону о општинама. Контролу над општинама је вршила државна власт, Министарство унутрашњих дела и среска власт. Бу-

цет је увек одобравао министар финансија, а прирезе су, ако се Општински збор не сагласи, одобравали Министарство финасија и Државни савет. Општинске рачуне је прегледала Главна контрола. Општина као основна ћелија државе много је личила на саму државу; темељ и стуб Србије у овоме раздобљу била је општина

Судови у Србији

„Правда држи земљу“ била је основа правосуђу у Србији. Сто година је било борбе за судску независност. Она је призната 1888 године, и унесена у Устав 1903. И отада до 1918 године сачувана је била, иако су у судове партије почеле намештати своје јаче присталице. Судова је било првостепених по окрузима, и један Апелациони и један Касациони суд. Судови нису били потчињени ниједној власти, а судили су само по закону — судску власт нису могли вршити ни извршна ни законодавна власт и обрнуто. Устав је забрањивао изванредне и преке судове ма у коме обличју. Гужен је могао бити сваки грађанин, али само од надлежног суда. Суђење је било редовно јавно; а одлуке су се доносиле тајно; пресуде су се објављивале јавно и усмено, а свака је морала бити образложена. Судија није могао бити удаљен са положаја без својег писменог пристанка или без пресуде редовних судова или дисциплинског суда — Касације. Судија није могао бити суђен за дела у званичној дужности без одобрења Касационог суда. Судија је могао бити смењен ако су били законски услови испуњени (навршио 60 година живота, а четрдесет година државне службе); физичка и умна неспособност судија била је остављена оцени највишега суда. Првостепени судови и Апелација су судили, а Касација је само одобравала или поништавала у име владара пресуде нижих судова. Судије су биле материјално добро обезбеђене за тадање прилике у Србији.

Просвета у Србији

Цео васпитни систем у Србији имао је строго народно обележје. У школама се обраћала нарочита пажња на историју, етнографију, веру и језик свога народа. Настава је по школама била бесплатна, а у основним школама и обvezna; сваки је морао научити читати и писати. Слично је било и у војсци. Школовање по гимназијама најпре са седам па после са осам разреда бивало је по угледу на немачке реалне гимназије, са могућностима за изучавање класичних језика. У овим школама су се припремали ћаци за Универзитет у Београду, за учитељске и богословске школе. Националним предметима је обраћана већа пажња од стране младих наставника, који су долазили с Универзитета, на коме је поред строго научних студија, сваки ћак имао прилике да слободно, у „Побрдимству“ или коме другоме удружењу, претреса унутрашња и национална питања своје земље. Универзитет је установљен почетком 1905 године, и стајао је на приличној висини, упоређен са универзитетима у Загребу и у Софији. Јако са пет факултета, (богословски, медецински, правни, технички, филозофски) Универзитет је почeo дејствовати са три; правни, технички, философски факутети, давали су чиновнике, инжењере и професоре.

Државна вера је била источно-православна, а црква самостална — којом је управљао Архијерејски сабор, са правом унутрашњега уређења које је било аутсномно, и самостално од свакога утицаја цивилне власти. Све вероисповести су биле допуштене, само је прозелитизам био забрањен (назаренство). Свештеници су били напоредо са учитељима главни васпитачи народа, и мешијући и себе и њега у унутрашње политичке борбе они нису заборављали национални карактер своје мисије.

Привреда у Србији

У овој периоди Србија је остала земљорадничка. Индустриса је још била у повоју; социјални проблеми се не постављају у облику борбе интереса разних редова,

земљорадници су у већини, а њихови интереси нису угрожени од других друштвених редова. Систем мало-поседнички је основа општег привредног и социалног положаја Србије. Сваки има свој комад земље и своју кућу као од пре стотину година; нити претерана сиротиња нити претерано богатство, темељна равнотежа за привредне односе, право решење економскога проблема за једну малу земљу са националним задацима. Минимум егзистенције, кућа и окућница су законом биле обезбеђене од сваке продаје за дуг. Политика је била донекле једна сметња за боље развијање производње у пољопривреди, царински сукоб са Дунавском монархијом је принудио на дубље проучавање проблема народне привреде у Србији, непогодне за велику пољопривреду у смислу западних земаља. Поред свега тога може се рећи да је у привредноме погледу до Светскога рата Србија ишла бржим темпом у послу око прилагођавања западним државама.

Србијине финансије у овој периоди повећале су, истина, државне дугове, али су и државни приходи, нарочито они од монопола, стално расли. Буџети државни су се повећавали из године у годину, али су били лишени дотадањих дефицита; неке године су показивале и суфиците, те је омогућиван напор за што боље организовање народне привреде и одбране. Хомогене и коалиционе владе су имале сличне програме, те је бивало континуитета у управи и у раду на најважнијим државним и народним проблемима. И поред честих министарских криза које су, више због међусобних партиских односа, искакале, корачало се напред. Народ у Србији је великим већином одобравао цео рад партија са свима погрешкама које су се могле избеги.

Војска

Балкански ратови дигли су углед српске војске, дотле знатно потцењивање. Рат са Турском, најпре, а после са Бугарском открио је њене добре особине и значај преустројства које се почело још кра-

јем XIX века вршити (наоружање брзометним оружјем, увећавање сталнога кадра, развијање пешадиских пукова сталног кадра у јединицу са четири батаљона, подмлађивање старешинских кадрова, итд.) настављено је до ратова. До ових ратова Србија је била подељена на пет дивизија са по три пуковска округа и по четири батаљона. Поред сталнога кадра било је пет дивизија I и пет дивизија II позива и шест батаљона III позива. После ових ратова основана је Команда трупа у новим крајевима. Војна служба је општа и обавезна, а трајала је до 50 година. Врховни командант војске је био краљ, министар је био одговорни члан Владе, Главни генералштаб, који се претварао у Врховну команду за време рата, био је помоћни орган министра војске, али одвојена установа под Врховним командантом за ствари његове надлежности. Целокупна војска, која је до краја 1913 године имала око 250.000 пушака, подигла се у 1914 години на 400.000 и развијана је у духу не касарнском, не „муштрањем“, него у националном духу. Официрски кадар, нагло подмлађиван још од 1898, дао је за ову велику периоду један добар кадар старешина. За четири године (1898—1901) изашло је само 500 официра из Војне академије; из подофицирских школа велики број подофицира. У ове школе улазила су многа деца са већом школском спремом и с известним расположењима која нису била милитаристичка. То су била мањом деца или непосредно са села или из редова ситне, рађајуће се буржоазије. Руско-јапански рат је био проба за многе војске, па и за српску. Војска је била оруђе дипломатије и даље, али се у рату са брзометним оружјем показала застарела метода управљања ратом. Брзометно оружје изазвало је пуно демократизовање војничког заната, лична иницијатива се показала као неопходан услов мисли и рада од најстаријега до редова. У српској војсци од 1904 до 1912 године на тој се основи спремао официрски кадар. У решавању тактичких задатака узимали су се као пример Наполеон, Клаузевиц и други, али се учило да су час и прилике пресудни на терену у рату. Иницијатива једнога команданта пука могла је да реши повољно бит-

ку у којој су армије ангажоване. Овај нагли преокрет је направио узбуну; међу старешинама се правио разлаз, и довео до потреса који су се осећали до после Светскога рата. Млађи су у војсци добили преимућство које је било двојако корисно. Пренесен је утицај њихове вере у реални начин вођења рата, и дато је маха личној иницијативи и критичком расматрању у сваком раду; извршено је претходно револуционизирање војске да би се извело народно уједињење. Касарна је до балканских ратова била и национална школа сељака војника у Србији. Војник је у њој сазнавао зашто је војник и какав је циљ војске у Србији.

Социјални положај

Србија је од 1903 до 1914 године имала обележје сељачке државе. Главне масе су сељачке; њихово материјално стање се поправило. Што су се више цепкале задруге и породице опажало се веће емигрирање у градове. Сељачки синови који улазе у школе не враћају се у село, него остају у варошима, иду у чиновнике, нарочито у војску, (подофицирске школе, Војна академија), мањина се одаје занатима, ситној трговини, нешто се намешта по фабрикама које се тек отварају, радничкога питања нема, иако постоји њихова партија. Од поварошених сељака стварана је ситна буржоазија, велике није ни било. Ова ситна буржоазија држала је сељака у рукама, а сељак се поводио по њој, или по каквоме своме школованоме сину. Паланка је држала село, али га није још цедила. Београд пак још није држао паланке; тек пред крај овога међувремена Народна банка је могла да контролише оних стотинак новчаних завода по Србији, и спречава зло зеленашења. Сељак је улазио у доба еманциповања, осећао је да почиње значити нешто у држави; партишка политика га није много подизала привредно, али га је, ипак, оспособљавала за јавне послове у општини, у срезу, у округу, у држави; разлике у материјалном погледу између сељака и гospode постaju мање него раније. Краљ је давао тај тон.

Обичаји и нарави су нешто блажи, хајдуције нема, разбојништва су ређа, чине се напори да се искорене рђаве навике и празноверје.

Културне прилике

Школа привлачи; у њу иду не само због обезбеђења бољега живота, него и из воље за сазнањем. Књиге се траже у већем броју; дотле у малом броју, новине дневне и периодичне налазе издаваче; тон и укус нису високи у новинама; избор у књигама и штампаном материјалу је мали, много се преводи са страних језика, налазе се издавачи, модерни правац се осећа, као и све већи број читалаца по варошима. Језик књижевни постаје све чистији; београдски књижевни језик и источни дијалекат постају углед и осталим југословенским књижевницима ван Србије. Новине утичу на стварање овога језика, иако уносе у њега, с обзиром на свакидање писање, забуну.

Књижевност и уметност уопште су добили боље место него раније; раде мањом школовани људи у Београду и на страни, и никад као у овој периоди није било у Београду толико јаких књижевника. Приповетка, а нарочито поезија, дају имена која су и данас остале као најбоља. Наука, а нарочито књижевна критика имају неколико претставника који су на европском нивоу. Од књижевности и уметности људи не живе, ради се на мобу, и бесплатно, са највећим напором, и сматра се као неки народни дуг. Књижевност и уметност прате се са реалним интересом; то још није мода, него душевна потреба; наклоност ка критици, нарочито књижевној, очигледно је јача од других црта. Драма као и драмска уметност још увек немају у Србији правоага претставника; зато се преводе страни писци, нарочито француски. Изложбе југословенских уметника у Београду показивале су знатно напредовање у сликарству. Београд је постајао не само политички него и културни центар Јужних Словена.

Политички развој

Краљ Петар је једини од владара Србије који се строго држао устава. Из овога или из онога разлога, од 1905 године стварну власт су имале владе; влада је постављала чиновнике, имала буџет у рукама, правила законе, држала донекле и војску у рукама. Влада је у то време зависила од народних посланика, међу којима је штрећао по какав демагог који је у Скупштини могао оборити министра. Како је устав од 1903 имао за парламентарни режим углед у енглескоме, то су владе биле партиске. Радикална партија је имала у овој периоди власт у рукама, али је бивало других влада. Мало која је дочекивала крај четворогодишњег мандата. Мсњања министара и влада нису биле последице промењенога мишљења самих народних маса; радикална странка је имала највећи број присталица, који су више гледали на личност свога кандидата но на његов програм. Од посланика су очекивали сваку помоћ и потпору за локалне интересе среза и округа. Каквога скретања улево или удесно у програмима није бивало; главне партије начелно су биле на истој линији, у националној политици споља биле су све на истој. Десет година владања с истом странком одвело је партизанству и жучној партиској борби, која се притајавала, престајала кад су наилазили спољни потреси: анексија, балкански ратови. Посланици су се бринули, већина њих, о молбама својих бирача, премештали чиновнике, „вршили интервенције“ за рачун бирача код државне власти, законодавни рад је био плодан, али је постајао готово узгредан.

САДРЖАЈ

	Страна
I Србија и Турска	
Реформна акција у Турској	
Увод	7
Србија и реформе у Турској	9
Европа и реформе	10
Италија и Србија уочи рефорама	12
Тежња Бугара, Грка, Срба	14
Стање уочи реформне акције	17
Реформна акција и српска дипломатија	19
Аустро-руске намере	22
Нови режим у Србији и реформе	25
Мирцштегски реформни план	27
Смисао аустро-русског споразума	21
За проширење реформне акције	33
Против Србије	35
Реформе. — Аустрија и Европа	38
Споразумевања Србије	41
Царински савез са Бугарском	43
Аустријски план 1904—1905	46
Италијанско држање 1905 године	48
За Стару Србију	51
Црна Гора и реформе	54
Око аутономија	55
Европа и турске финансије	58
1906 година	60
1907 година	63
Младотурска револуција 1908 године	65

	Страна
Младотурски режим и Срби	68
Нова Турска и стара Турска	70
Последњи реформни планови:	
а) Аустро-угарски план	73
б) Турски план	76
Стара Србија уочи Балканског рата 1912 . .	78
Арбанаси и Стара Србија	80
 II Србија и Аустро-угарска	
Предигра царинског рата	87
Трговински преговори са Аустро-Угарском . .	89
Заплет због српско-бугарског савеза	91
Завереничко питање	95
Први покушај за решење	97
Решење завереничког питања	100
Објашњење 29 маја	102
Трговачки уговор са Аустро-Угарском	105
Аустрија одбија уговор са Србијом	108
Анексија и трговински уговор	110
Топовско питање	113
Два велеиздајничка процеса	117
Јадранска железница. — Србијин излазак на море	119
Аустријска акција	120
Руска акција	122
Нове сметње	124
Решење питања	125
 III Србија и Бугарска. — Србија и Јужни Словени	
Српско-бугарски односи. — 1904 — јули 1908	129
Од јула 1908 до јула 1909	131
Уочи балканских ратова. — Пред анексију Босне и Херцеговине.	135
У Турској	137
Анексија Босне и Херцеговине	138
Србија и Јужни Словени	141

	Страна
Пред балкански савез	144
Положај Србије јача	145

IV Влада уставности

Десет година владавине Краља Петра 1903—1914

Устав Србије	149
Општина у Србији	150
Судови у Србији	151
Просвета у Србији	152
Привреда у Србији	152
Војска	153
Социјални положај	155
Културне прилике	156
Политички развој	157

Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон А. Д.

СРПСКИ НАРОД У XIX ВЕКУ

**Прошлост српскога народа од 1788 до 1918 у Војводини,
Славонији, Хрватској, Босни, Херцеговини, Далмацији,
Црној Гори, Србији и Јужној Србији.**

20 КЊИГА — 320 ИЛУСТРАЦИЈА ВАН ТЕКСТА

За сваког интелигентног човека и добrog грађанина врло је важно да што боље познаје прошлог свога народа и своје државе. Особито је нашем народу сада потребније него ikада да добро проучи своју историју, јер се многи велики и важни проблеми, који муче нашу садашњицу, и који нам свима задају толике бриге, могу разумети и правилно ценити, па према томе вероватно и добро решити само тако, ако се ове тешкоће којих је пуно и на све стране у нашем и политичком и културном и социјалном животу, схвате, испитају и оцене као резултат целокупног историског развитка нашега народа и његових расних особина, у вези с утицајем свих спољних фактора, који су на тај развитак утицали у позитивном или у негативном правцу.

У том погледу за нас је наравно најважнија и у сваком погледу највише поучна историја нашег народа у новије доба од стварања нове српске државе до уједињења, а и проучавање те историје за нас је од особитог интереса.

Стога су г.г. Јован Јовановић, Слободан Јовановић, Станоје Станојевић и Никола Стојановић дошли на мисао, да се у серији књига, које ће заједно чинити једну целину, изради систематски историја српскога народа од Карађорђева устанка до прогласа уједињења (1804—1918). Поједине књиге овог великог дела раде наши најбољи научници и књижевници. Дело ће имати двадесет књига, поједине књиге излазиће у кратким размацима од 2—3 месеца. Главни је уредник целог дела г. проф. Ст. Станојевић, а редакциони одбор чине и уредници су појединих књига: г.г. Јован Јовановић, бивши посланик и пуномоћни министар, Слободан Јовановић, проф. унив. и академик и Никола Стојановић, адвокат и члан Југословенског одбора.

ЦЕНА ЈЕ ЦЕЛОКУПНОЈ КОЛЕКЦИЈИ

у фином платненом повезу Дин. 1200,—
у меканом уvezу Дин. 800.—

Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон А. Д.

**САДРЖАЈ ЕДИЦИЈЕ
„СРПСКИ НАРОД У XIX ВЕКУ“
ПО КЊИГАМА**

- I. Др. Гргор Јакшић: *Борба за слободу Србије од 1788 до 1813.*
- II. Др. Гргор Јакшић: *Борба за независност Србије од 1813 до 1834. — Др. Драгослав Страњаковић: Србија од 1834 до 1858.*
- III. Др. Васа Чубриловић: *Србија од 1858 до 1878. — Др. В. Ђоровић: Србија од 1878 до 1903.*
- IV—VI. Јаша Продановић: *Уставни развитак и уставне борбе у Србији.*
- VII. Димитрије Поповић: *Борба за народно уједињење од 1908 до 1914 године.*
- VIII. Јован М. Јовановић: *Борба за народно уједињење од 1914 до 1918.*
- IX. Генерал Влад. Ј. Белић: *Ратови Србије и Ц. Горе.*
- X. Јован М. Јовановић: *Борба за народно уједињење од 1903 до 1908.*
- XI. Др. Петар Поповић: *Спољашња и унутрашња политика Црне Горе од kraja XVIII века до 1851.*
- XII. Др. Јован Тошковић: *Спољашња и унутрашња политика Црне Горе од 1851 до 1918.*
- XIII—XIV. Осман Нури-Хацић, Владимир Скарић, Владимир Ђоревић, Васиљ Поповић: *Босна и Херцеговина под турском управом.*
- XV. Осман Нури-Хацић, В. Скарић, Никола Стојановић: *Босна и Херцеговина под аустријском управом.*
- XVI. Јован М. Јовановић: *Јужна Србија од kraja XVIII века до ослобођења.*
- XVII. Др. Радослав М. Грујић: *Срби у Војводини и Хрватској.*
- XVIII. Др. Лујо Бакотић: *Срби у Далмацији.*
- XIX. Др. Васиљ Поповић: *Европа и српско питање.*
- XX. Др. Васа Чубриловић: *Општи поглед на нову српску историју.*